

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**XIII-XVI ƏSRLƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ
ELMİ ÜSLUB**

İxtisas: 5710.01 – Türk dilləri
Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: Şəbnəm Rəsim qızı Həsənli-Qəribova

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əşrəf oğlu Rüstəmov

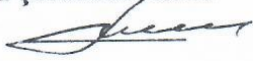
filologiya elmləri doktoru, dosent
Kamil Kamal oğlu Bəşirov

AMEA-nın müxbir üzvü
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aygül Ağamusa qızı Hacıyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor



Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent



Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:



filologiya elmləri doktoru, dosent
Zemfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbi dilin təşəkkül prosesinde meydana çıxan müxtəlif üslubi istiqamətlər dilin funksional imkanlarının inkişaf meyarını müəyyən edir. Türk dillərinin tarixi inkişafının hərtərəfli tədqiqi onun bütün üslubi imkanlarının öyrənilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Ədəbi dilin inkişafında, zənginləşməsində elmi üslub dilin digər funksional üslublarından öz dinamikliyinə görə fərqlənir və hər bir dildə elmi üslubun formalaşması həm dildaxili, həm də dilxarici faktorlarla əlaqədardır. Dilin inkişaf səviyyəsi elmi üslubun inkişafına istiqamət verdiyi kimi, müxtəlif elm sahələrinin ilkin yarandığı, formalaşdığı regionlardakı hakim dilin bu sahədə geniş istifadəsi də elmi üslubun formalaşmasına təsir göstərir. Bu baxımdan türk dillərində yazılan elmi əsərlərin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi həm ədəbi dilin tarixən ifadə imkanlarının sərhədlərini, həm də dil daşıyıcısı olan xalqların elmi təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Elmi üslubun digər ədəbi dil üslublarından ayrılma prosesi birdən-birə baş verməmişdir. Türk dillərində bu proses XIII əsrdən başlayır. XIII əsrin sonlarında ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi, regional nisbi sabitlik və türk dövlətlərinin dilə qayğısı, bu dildə mədrəsələrin açılması elmi üslubun formalaşmasına təsir etmişdir. İlk olaraq lüğət və lüğət-qrammatika tipli əsərlərdə istifadə olunan türk dilləri sonralar tədricən inkişaf edərək əsas elmi dilə çevrilmişdir. XIII-XVI əsrlərdə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı mürəkkəb məntiqi struktur əsasında inkişaf etmiş və müxtəlif funksional istiqamətlərdə fərqli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Ədəbi dildəki maksimal normativləşmənin təsiri ilə klassik üslubun mövqeyi artsa da, nəsr əsərlərində xüsusilə elmi üslubda xalq danışığı dilinin sadəliyi, axıcılığı öz əksini tapmışdır. Belə ki, XIII-XVI əsrlərdə istər bədii, istərsə də elmi üslubda həm klassik və mürəkkəb, həm də anlaşılıq, xalq dilinə yaxın dildə yazılmış tibb, astronomiya, dilçilik və s. sahələrə aid əsərlər yazılmışdır. Bu dövrə aid

əlyazmaların çoxluğu və onların arasında elmi üsluba aid nümunələrin kifayət qədər olması üslubi diferensiallaşmanın və normalaşmanın təkamülünün izlənməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlər dövrü, xüsusilə XIII-XVI əsrlərdə elmi üsluba aid yazılmış əsərlərin kifayət qədər genişliyi bu sahədə tədqiqatların aparılmasına imkan verir. Belə ki, XIII-XVI əsrlərdə iki, üçdillilik izahlı lüğətlərin tərtibi, yeni-yeni tərcümə əsərlərinin meydana çıxması türk dillərinin işlənmə dairəsini genişləndirmiş, XV-XVI əsrlərdə isə müxtəlif mikroüslublar üzrə orijinal elmi əsərlər yazılmışdır. Bu mərhələdə İshaq bin Murad “Ədviyyəyi-Müfrədə”, “Əd-dürrətül-mudiyyə fil lüğətül-türkiyyə” (XIV əsr), Həkim Bərəkət “Xülasə” (XIV əsr), Aşık Paşazadə “Təvarixi-ali Osman” (XV əsr), Sabuncuoğlu Şərafəddin “Cərrahnameyi-İlxan”, “Müəcərrəbnâmə” (XV əsr), Piri Rəis “Kitabı-bahriyyə” (XV əsr), Mahmud Şirvani “İlyasiyyə”, “Cövhərnâmə”, “Töhfeyi-Muradi”, “Kitabut-tabih tərcüməsi”, “Sultaniyyə”, “Kitabı- güzideyi- ilmi-tib”, “Mürşid” (XV əsr); Mahmud ibn Qazı Manyas “Əcəbül-üccab” (XV əsr), Taqiyuddin “Alət-i rasadiyyə”, Bərqamalı Qədri “Müyyəsirətül-ülum” (XVI əsr), Seyid Əli Rəis “Xülasətül- heyə” (XVI əsr), Müvaqqit Mustafa “Töhfətüz-zaman” (XVI əsr) və s. əsərlər qələmə almışlar. Müxtəlif elm sahələri ilə bağlı yazılmış bu əsərlər elmi üslubun inkişaf prosesini, onun formalaşma istiqamətlərini və ədəbi dilin linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün zəngin faktlar verir. Bu dil faktları bir daha sübut edir ki, türk dillərində elmi üslub daha qədim tarixə malikdir. Lakin bugünə qədər Azərbaycan dilçiliyində elmi üslubun tədqiqi tarixi-müqayisəli şəkildə deyil, bir dilin çərçivəsində aparılmışdır. V.Adilovun “XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu”¹, A.Əlizadənin “XX əsrin əvvəllərində

¹ Adilov, V. Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu/ V. Z.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2002. –136 s.

Azərbaycan dilinin elmi üslubu"² adlı tədqiqatlarında XIX-XX əsrin əvvəllərində elmi üslubun inkişafı araşdırılmışdır. N.Xudiyev Azərbaycan dilinin tarixi dövrləşdirilməsində XVI əsrdə elmi üslubun rüşeymlərinin izləndiyini, nümunə olaraq isə M.Füzulinin əsərini qeyd etmişdir. Tarixi aspektdən elmi əsərlərin müxtəlif istiqamətli tədqiqi isə N.Hacızadənin "Əbri Xacə ibn Adilin "İxtiyarati-qəvaidi- küliyyə" əsəri və onun leksikası", T.Abdullayevin "XVI əsrin türkdilli əsəri Xızır ibn Abdulhadi-əl Bəvazicinin "Kəvamilüt-təbir" əsəri və onun leksikası", M.Nağısoylunun "Əhmədi Təbrizi və onun Əsrarnamə tərcüməsi", "XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri "Kəvamilüt-təbir", "Orta əsrlər Azərbaycanda tərcümə sənəti" əsərlərində öz əksini tapmışdır³. Qeyd olunan əsərlər ayrı-ayrılıqda böyük əhəmiyyət daşısa da, bu əsərlərdə elmi üslubun tarixi inkişafına nəzəri konseptual yanaşma ifadə edilməmiş, türk dillərində elmi üslubun inkişafına bir bütün halında münasibət bildirilməmişdir.

XIII-XVI əsrlər türk dillərinin tarixi inkişafı baxımından mühüm bir mərhələdir. Bu mərhələdə tərcümə yolu ilə əvvəlki əsərlərdə yaşamış türk mütəfəkkirlərinin əsərlərinin türkdilli mədrəsələrə yol tapdığı, eyni zamanda elmi təfəkkürün ana dilində

² Əlizadə, A. C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu: / filologiya elmləri doktoru dis./ – Bakı, 1997. – 307 s.; Əlizadə, A. C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu/ A. C. Əlizadə. – Bakı: ARKTN Poliqrafiya, –1996. – 105 s.;Əlizadə, A. C. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu (1901-1920- ci illər)/ A. C. Əlizadə. – Bakı: Ozan, –1997. – 106 s.

³ Abdullayev, T. Ə. XVI əsrin türkdilli əsəri Xızır ibn Abdulhadi-əl Bəvazicinin "Kəvamilüt-təbir" əsəri və onun leksikası:/ filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı, 1991. – 145 s.; Hacıyeva, N.N. "Əbri Xacə ibn Adilin "İxtiyarati-qəvaidi-küliyyə" əsəri və onun leksikası:/ filologiya elmləri namizədi dis./ – Bakı, 1986. – 179 s.; Hacıyeva, N.N. Nəsirəddin Rəbğuzinin "Qisasül-Ənbiya əsəri və onun dili:/ filologiya elmləri doktoru dis./ – Bakı, 1995. – 453 s.; Nağısoylu, M. Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti/ M. Z. Nağısoylu. – Bakı: Elm, – 2000. – 264 s.;Nağısoylu,M.Z. Əhmədi Təbrizi və onun Əsrarnamə tərcüməsi/ M. Z. Nağısoylu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 260 s.; Nağısoylu, M.Z. Seçilmiş əsərləri [2 cildə]/ M.Z.Nağısoylu. – Bakı: Elm, – c.1. – 2017. – 634 s; Nağısoylu, M.Z. Seçilmiş əsərləri [2 cildə]/ M.Z.Nağısoylu. – Bakı: Elm, – c.2. – 2017. – 652 s.

ifadəsi dövrüdür. Həmin dövrdə istifadə olunan elmi dilin nəzəri-konseptual əsaslarının hazırlanması, üslubi imkanların ədəbi dil normaları çərçivəsində inkişaf meyarlarının müəyyənləşdirilməsi türkologiyada tarixi aspektdən tədqiqatlara yeni istiqamət verir. Bu eyni zamanda tarixi leksikologiya və sintaksisdə tədqiqatların təsviri xarakterdən tarixi-müqayisəli təhlilə yönəlməsi üçün elmi qaynaq rolu oynayır. Lakin türk dillərində XIII-XVI əsrlər elmi üslubun inkişaf tarixi, dil xüsusiyyətləri, leksikası sistemli tədqiq edilməmiş, tematik təsnifatı, leksik, qrammatik səviyyələrdə ədəbi normalaşma prosesi kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Bütün bu məsələlər mövzunun aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektı XIII-XVI əsrlər türk dilləri, predmeti isə bu dillərdə mövcud olan elmi üslub və onun xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi türk ədəbi dillərinin əsas aparıcı üslublarından olan elmi üslubun təşəkkül və formalaşma tarixini, dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Dövrün elmi əsərləri elmi üslubun yüksək səviyyədə inkişafını əks etdirir. Bu nəzərə alınaraq elmi üslubun funksional üslub kimi ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqəsi və normalaşmanın əsas cəhətlərini dil faktları əsasında tədqiq etmək qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Qeyd edilən əsas məsələləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Türk dillərinin tarixi inkişafına nəzər salmaq və elmi üslubun formalaşmasına təkan verən meyarları müəyyənləşdirmək ;

- Türk dillərində aparıcı üslublardan olan elmi üslubun inkişafını əks etdirən elmi əsərləri müəyyənləşdirib təhlil etmək;

- Türk dillərində elmi üslubun ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqəsi və normalaşmanın əsas cəhətlərini dil faktları ilə araşdırmaq;

- Türk dillərində elmi üslubun müxtəlif mikroüslublar çərçivəsində inkişafını mövcud faktlar əsasında tədqiq etmək;

- Elmi üsluba aid əsərlərdə dilin müxtəlif səviyyələrinin əks olunma mexanizmini müəyyənləşdirmək;

- Türk dillərinin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsini və elmi üslubda yazılmış əsərlər əsasında leksik səviyyədə təzahürünü

aşkarlamaq;

- Elmi üsluba aid əsərlərdə söz yaradıcılığı prosesini izləmək, onun spesifik cəhətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;

- Dövrün ədəbi dillərinin qrammatik səviyyədə normativliyini müxtəlif türk dillərində yazılmış elmi əsərlərdən gətirilmiş faktlar əsasında müəyyənləşdirmək;

- Nəslə yazılmış elmi əsərlərin cümlə quruluşları əsasında XIII-XVI əsrlər türk dillərində sintaktik strukturun inkişaf istiqamətlərinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək;

- Elmi əsərlərdə istifadə olunan cümlələrin məqsəd və intonasiyaya, quruluşuna görə növlərini təsnifləndirmək, sintaktik quruluşa təsir edən üslub fərqliliklərini üzə çıxarmaq;

- Elmi üslubun XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində ədəbi dilin inkişafına təsir edəcək şəkildə formalaşdığını bütün dil səviyyələri əsasında faktlarla şərh etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya yazılarkən tarixi-müqayisəli, təsviri və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda elmi üslubla bağlı problemlər diaxron və sinxron aspektdən araşdırılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada əsas üslublardan biri olan elmi üslubun tarixi məhdud çərçivədə göstərilərək dilin tarixən funksional imkanlarının genişliyi də məhdudlaşdırılmışdır. Bu baxımdan XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubda yazılmış əsərlərin dilinin diaxron və sinxron aspektdən, o cümlədən tematik, struktur-semantik qruplar şəklində tədqiqi türk dillərinin tarixi lüğət tərkibinin öyrənilməsinə, dillərin funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə, eyni zamanda türkdilli elmi irsin aşkarlanmasına imkan verir.

- Dilin zənginliyi onun geniş istifadə dairəsinə malik olması ilə ölçülür. Uzun müddət türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində dilin funksionallığının genişliyi barədə fikirlər yalnız ən yaxşı halda XVIII əsrdən sonrakı dövrə aid edilmişdir. Bu mərhələyə qədər klassik və xalq danışığı üslubu araşdırılmışdır. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində tarixi inkişaf pro-

sesində üslubi inkişaf çoxşaxəli olmuşdur.

- Türk dillərində elmi üslubun formalaşma qaynaqları zamanın tələblərinə uyğun olaraq ümumislam təfəkkürlü yanaşma ilə əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmış türk mütəfəkkirlərdir. Faktlar göstərir ki, məhz bu mütəfəkkirlərin yazdıqları əsərlərin sonrakı mərhələlərdə tələbələri və ya davamçıları tərəfindən türk dillərinə tərcüməsi nəticəsində türk dillərində ilk elmi əsərlər yaranmışdır.

- XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində yazılmış əsərlərin əhatə dairəsi riyaziyyat, astronomiya, musiqi, coğrafiya, tibb, botanika, dilçilik, ədəbiyyat, tarix və s. elm sahələrini əhatə edir. Bu işə özlüyündə həmin mərhələdə elmi üslubun nəinki təşəkkül tapdığını, hətta mikroüslublar səviyyəsində formalaşdığını sübut edir.

- Elmi üsluba aid əsərlərin əsas lüğət tərkibinin mikroüslublar çərçivəsində fərqli xüsusiyyətlər daşdığı, alınma və milli sözlərdən istifadə balansının həm mikroüslublar, həm də əsrlər çərçivəsində dəyişməsində müəllifin öz fərdi üslubu ilə yanaşı, regional dil xüsusiyyətləri də mühüm rol oynamışdır.

- XIII-XVI əsrlərdə türkdilli elmi əsərlərdə işlənmiş terminlər və ya söz birləşmələri tarixi təkamül nəticəsində arxaikləşmiş, bəzi məqamlarda bu və digər dialekt təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu təkamül prosesi təkcə sonrakı dövr dil nümunələrində deyil, tədqiq olunan əsrlərə aid əsərlərdə də özünü göstərir.

- Türk dillərinin sintaktik quruluşunun öyrənilməsində nəsrə yazılmış əsərlər, o cümlədən elmi məxəzlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cümlə strukturunun təşəkkülü prosesində türk dillərində cümlə tiplərinin tədrici yad ünsürlərə məruz qalması, tərcümə əsərləri vasitəsilə belə cümlə quruluşunun dilə yol tapması üslubi xarakter daşıyır və üslubdaxili bu əlamət ədəbi dil normativliyi çərçivəsində balanslaşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun formalaşma tarixi, inkişafı, zəngin dil xüsusiyyətləri, söz yaradıcılığı prosesinin spesifik cəhətləri müqayisəli şəkildə dövrün elmi əsərləri əsasında kompleks şəkildə tədqiq olunmuşdur. Elmi üslubun müxtəlif mikroüslublar çərçivəsində tarixi inkişafını əks etdirən dissertasiya bu istiqamətdə

ilk monoqrafik tədqiqat işidir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq XIII-XVI əsr türk dillərində müxtəlif mikroüslublara aid əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləri araşdırılaraq sübut edilir ki, artıq XIII-XIV əsrlərdən türk dillərində elmi üslub funksionallıq qazanmışdır. Elmi üslubun ümumi funksional fərqlilikləri ilə yanaşı, sahələr üzrə dil - üslub xüsusiyyətləri də bu dövrdə yazılmış elmi əsərlərdən gətirilən faktlarla müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubda yazılmış əsərlərin dil xüsusiyyətləri həm leksik səviyyədə, həm də qrammatik səviyyədə təhlil olunmuşdur. Dissertasiyada elmi üslubda yazılmış əsərlərin sintaktik quruluşu, elmi əsərlərdə sadə cümlənin növləri, mürəkkəb cümlənin əmələgəlmə yolları və s. məsələlər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Dövrün ədəbi dillərinin qrammatik səviyyədə normativliyi müxtəlif türk dillərində yazılmış elmi əsərlərdən gətirilmiş faktlar əsasında müəyyənləşdirilmiş və nəslə yazılmış elmi əsərlərin cümlə quruluşları əsasında XIII-XVI əsrlər türk dillərində sintaktik strukturun inkişaf istiqamətlərinin sərhədləri təyin edilmişdir. Elmi əsərlərdə istifadə olunan cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə, quruluşuna görə növləri qruplaşdırılmış və sintaktik quruluşun inkişafına təsir edən üslub fərqlilikləri üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatda elmi üslubun XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində formalaşdığı bütün dil səviyyələri əsasında faktlarla şərh edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tarixən türk dillərinin bir-birinə bağlılığı bu dillərdə yazılmış əsərlərin bir deyil, bir neçə dil və ya dialekt xüsusiyyəti daşması ilə nəticələnmişdir. Məhz buna görə türk dillərinin istənilən sahəsi ilə bağlı aparılan diaxron və sinxron tədqiqatlar, istər ümumtürkoloji, istərsə də ayrı-ayrı dillərin tarixi aspektdən araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yazılan tədqiqat işi türk dillərinin tarixən funksional imkanlarının öyrənilməsi baxımından mühüm elmi zəmin yaradır.

Azərbaycan dilçiliyində, adətən tarixi leksikoloji tədqiqatlarda bədii üslub nümunələri əsas götürülmüş, dilin leksik tərkibinin böyük bir qismi diqqətdən kənar qalmışdır. Elmi düşüncənin ifadə şəklində olan terminoloji qatın istər milli, istərsə də alınma hissəsinin

lüğətlərə daxil edilməsi baxımından tədqiqat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat həm elmi dilin tarixi inkişafını izləmək baxımından, həm də dillərin qarşılıqlı münasibətində türk dillərinin öz daxilində sözləmə prosesini müşahidə etmək baxımından mühüm leksik qaynaqdır. Bu həm də türk dillərinin ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalmasının sosiolinqvisitik baxımdan müəyyən edilməsi, XVI əsrlərdən başlayaraq osmanlı və çaqatay mühitində müxtəlif mikroüslublar çərçivəsində elmi üslubun inkişafının müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Elmi tədqiqat işi türk dillərində elmi üslubun tarixinin müqayisəli şəkildə təhlilinə aid ilk elmi iş olduğu üçün türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində istər ədəbi dil tarixinin inkişaf tarixinə aid elmi əsərlərin yazılması, istərsə də ayrı-ayrı elmi əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə bağlı elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında əsas nəzəri material ola bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının dillərinin, elmi üslubun və terminologiyanın tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi və tədrisində, tarixi leksikologiya, qrammatika dərsləklərinin, dərslər vəsaitlərinin yazılmasında və lüğətlərin tərtibində də faydalanmaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli elmi konfranslarındakı məruzələrində, dərc olunmuş məqalə və monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı olaraq "Türk dillərində elmi üslubun tarixi qaynaqları", "Orta əsrlər türkdilli elmi üslubun leksik-qrammatik xüsusiyyətləri" adlı monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Ölkə daxilində 20 məqalə, xaricdə 7 məqalə (biri Web of Science bazasında) dərc edilmişdir. Beynəlxalq konfranslarda 20, respublika konfranslarında 2 məruzə ilə çıxış edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş

ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 8 səhifə, birinci fəslə 56 səhifə, ikinci fəslə 80 səhifə, üçüncü fəslə 53 səhifə, dördüncü fəslə 59 səhifə, nəticə 7 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 24 səhifə, qısaltmalar 3 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 293 səhifə, 521738 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektə və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeiasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın "**Türk dillərində elmi üslubun təşəkkül tarixi**" adlı birinci fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. "**Orta əsrlər tarixi türk dilləri və onların dil xüsusiyyətləri**" adlı birinci yarımfəsildə türk dillərində tarixi inkişaf prosesində baş verən dəyişikliklər və onların dil xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Türk dillərinin inkişafının tədqiqi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu dillərin vahid ana dilindən ayrılması məlum tarixi faktlarla sübut edilməyəcək qədər qədim dövrdə baş vermişdir. Qeyd edilir ki, türk dillərinin yaranma tarixinin müəyyən mərhələlərə bölünməsi, adlandırılması müxtəlif prinsiplər əsasında aparılmışdır. Fərqli yanaşmalar müasir türk dillərinin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsində müəyyən maneələr yaradır.

Türk dilləri haqqında ilk dilçilik fikirlərini qələmə alan M.Kaşğari türk dillərinin dialekt və ləhcələrini boy adları ilə adlandırmışdır. Əsərinin girişində: "*Mən onların ölkələrini, bozqırlarını incələdim, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma və qırğızların dil və qafiyələrini öyrəndim*" – cümləsində müəllif həmin dövrdəki dil mühitində türk, türkmən, oğuz adlarını fərqli dil anlayışları ilə təqdim edir. Müəllifin fəsih dil adlandırdığı və bu dillərə qarşı qoyduğu Xaqaniyyə türkcəsi göytürkcədən sonra Orta

Asiyada ədəbi dil kimi işlənən və həmin dövrdə mövcud beş böyük türk dövlətindən birinin – Qaraxanilər dövlətinin rəsmi dili idi. Onunla bərabər tarix səhnəsində olan Səlcuqlu imperiyası, İdil Bulqar dövləti, Qəznəvilər və Uyğur dövlətləri ilə yanaşı Qafqazdakı kiçik türk dövlətləri mövcud idi. Bu dövrdə Xaqaniyyə türkcəsi, oğuz, qıpçaq, bulqar, uyğur dil mühitləri və onların təsir dairəsində olan boy dilləri diqqəti cəlb edir. Bu isə onların hər birində fərqli dil xüsusiyyətlərinin formalaşdığını göstərir. XI əsrdə M. Kaşğarının Xaqaniyyə türkcəsi ilə müqayisə etdiyi ən əsas dil oğuzcadır. Oğuz adının ilk dəfə çəkildiyi qaynaq Orxon abidələridir. Oğuzların tarixi məskunlaşma arealını əsas götürərək şərq və qərbi oğuzcanın formalaşdığını deyə bilərik. Fikrimizcə, qərbi oğuzca və şərq oğuzca ayrılması daha əvvəlki dövrdə olmuşdur. Qıpçaqlarla qonşu olan qərbi oğuzca, qıpçaq dil ünsürlərinin təsiri ilə şərq oğuzcadan fərqli xüsusiyyətlər qazanmışdır.

M. Kaşğarının XI əsrdə verdiyi dil bölgüsü və işlətdiyi linqvonimlər sonrakı mərhələlərdə unudulmuşdur. Türk dillərində və ya digər dillərdə türk dilləri ilə bağlı yazılmış əsərlərdə yalnız “türki”, “əl-luğat-it-turkiyyun” sözü yer almışdır. Lakin bu dövrdə vahid “türki” dilinin varlığından bəhs etmək doğru deyildir. Məsələn, XIV əsrdə yazılmış “Əd-dürrətül-müdiyyə fil-luğat-it turkiyyə” əsərinin adında “türk dili” ifadəsi işlənir. Lakin fərqli dil mühitlərində Anadolu və Orta Şərq regionunda qələmə alınmış əsərlərdəki dil faktları, qrammatik materiallar göstərir ki, əsərlərdəki türkcə eyni türkcə deyil və verilən dil faktları dialektik fərqlər dərəcəsinə olan sadə fərqlər də deyildir. Demək, XIV əsrdəki bu əsərlər fərqli türk dillərinin faktlarını əks etdirir. Bu türk dilləri əski Anadolu türkcəsi - yəni qərbi oğuzcanın bir qolu, digəri isə Məmlük qıpçaqcası- yəni qıpçaq dilinin cənub qoludur.

Oğuz dil mühitinə qonşu olan qıpçaqca olduqca geniş regionda yayılmışdır. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq isə qıpçaqlar daha cənubda-Misirdə siyasi səhnədə aktiv rol oynamışdır. Qıpçaqlar səlcuqılardan fərqli olaraq türkcə əsərlərin yaradılmasına mühit yaratmış, ərəb və fars dillərindəki əsərlərin türkcə tərcümələrinin hazırlanması üçün müəllifləri təşviq etmişdir. Bütün bunlar oğuz -

qıpçaq dil əlaqələrinin artmasına və fərqli dil xüsusiyyətlərinə malik əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Məmlük qıpçaqcası ən zəngin yazı nümunələrinə sahib orta əsr türk dillərindəndir. Müxtəlif lüğətlərin, bədii əsərlərin, fiqh və s. aid elmi əsərlərin yazıldığı məmlük qıpçaqcası tədrisi olaraq XIV əsrin birinci yarısından sürətlə inkişaf etmişdir. “Kitabül-idrak li lisanül-ətrak”, “Kitabi-məcmui tərçümani-türki və əcəmi və moğoli və farsı”, “Əl-qəvanintül-kulliyə li-zabtil-lüğətit-türkiyyə”, “Kitabül-əfal”, “Ət-töhfətüz-zəkiyyə fi-l-lüğətit-türkiyyə”, “Kitabü-bulğətül-muştaq fi lüğətit-türk vəl-qıfçaq”, “Rəsuli lüğəti”, “Kitabül-xayl”, “Baytaratül-vazih” əsərləri Məmlük qıpçaqcasında yazılan əsas əsərlərdəndir və onların ədəbi dil kimi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Xarəzmşahlar dövründə ədəbi və bədii dil kimi təşəkkül tapmış Xarəzm türkcəsi kalaç, uyğur, peçeneq, kimek, kanglı, bayavut boy dilləri ilə oğuz və qıpçaqcanın qarışması nəticəsində formalaşmışdır. Xaqaniyyə türkcəsi ilə çağatay türkcəsi arasında keçid rolu oynayan Xarəzm türkcəsi XIII-XV əsrlərdə Orta Asiyanın vahid ədəbi dili olmuşdur. “Xarəzm türkcəsi” linqvonimi hakim xanədən və ya region adı əsasında formalaşmış bir termindir. Xarəzm türkcəsinin Xaqaniyyə türkcəsindən başlıca fərqi onda oğuz-qıpçaq dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xarəzm türkcəsi keçid mərhələ kimi özündə fərqli dil xüsusiyyətləri daşdığından bu dildə yazılan bu və ya digər əsər ayrılmaqda qıpçaq, çağatay, oğuz dil abidəsi kimi təqdim edilməyə çalışılmışdır. Xarəzm türkcəsinin davamı olan *Çağatay türkcəsi* XV əsrdən başlayaraq Şərqi Türküstanda ədəbi dil kimi istifadə olunmuşdur. Çağatayca dil nümunələrində linqvonim kimi “türki, türki dili, türkcə, türkcə dili” sözləri işlənsə də, xalqın adı kimi “çağatay ulusu” ifadəsi istifadə olunmuşdur. Çağatay türkcəsi anlayışı ilk meydana çıxdığı zaman “çağatay ulusu”nın dili kimi konkret çərçivə daxilində əmələ gələn dil fərqlərini ifadə edən linqvonim idi. Bu linqvonimin geniş ifadəsi həmin regionda siyasi gücə çevrilmiş Teymurilər zamanına təsadüf edir. Teymurilər zamanında Orta Asiyada ədəbi dil kimi fəaliyyətdə olan çağatayca “Şəcəreyi-türk”də sadə türkcəyə qarşı qoyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərin hər birində çoxsaylı elmi-bədii

əsərlər yazılmışdır və bu da həmin dillərin ədəbi dil kimi hərtərəfli funksional imkanlarının olduğunu sübut edir.

“Türk dillərində elmi üslubun formalaşma tarixi” adlanan ikinci yarımfəsildə türk dillərində elmi üslubun formalaşması və inkişaf tarixi araşdırılmışdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, dil tarixçilərinin orta əsrlərdə türk dillərində üslubların formalaşması məsələlərinə yanaşmaları müxtəlifdir. Belə ki, əksər tədqiqatçılar ədəbi dilin iki üslubunu fərqləndirir: klassik üslub və xalq üslubu. *“İlk zamanlar (əsasən təşəkkül mərhələsində) üslubi diferensiasiya heç də aydın cizgili olmamış, lakin sonralar ümdə iki üslubi xətti-klassik və xalq ədəbi dili üslub xətləri üzrə təkamül prosesi tədricən müəyyənləşməyə başlamışdı”*⁴.

Elmi üslubun tarixən formalaşması və inkişafı türk dillərinin digər üslublarından fərqlənir və sosial-siyasi, elmi-mədəni tərəqqinin nəticəsi kimi meydana çıxır. XI-XII əsrlərdəki regional nisbi sabitlik XIII əsrdən dəyişməyə başlayır. Səlcuq imperiyasının parçalanması xırda feodal dövlətlərin yaranmasına, onların siyasi müstəqillik qazanmasına səbəb olsa da, monqol yürüşləri, Hülakülərin hakimiyyətə gəlməsi ərəb və fars dillərinin regiondakı təsir gücünün zəifləməsi ilə nəticələndi. Eyni zamanda yerli hakimiyyətlərin qayğısı nəticəsində türk dilinin tədris dili kimi istifadəsi elmi üslubun da formalaşmasına səbəb oldu. Xüsusilə, ikidilli lüğətlərdə türk dillərindən istifadə edilməsi elmi üslubun formalaşması üçün başlanğıc rolunu oynadı. Belə lüğətlərin ardınca türk müəlliflərinin ərəb və farsca yazdıqları elmi əsərləri tərcümə edilmişdir. Lakin bu əsərlər sadə tərcümə olmayıb, orijinal əsərin yenidən işlənmiş, əlavələrlə genişləndirilmiş, şərh-tərcümə tipli əsərlər idi. M. Nağısoylu belə tərcümə əsərləri barədə yazır: *“Ümumiyyətlə, orta əsrlərin məhsulu olan tərcümələri dəyərləndirərkən müasir tərcümələr üçün olan ölçü və meyarlar bir kənarə qoyulmalı və həmin əsərlərin meydana çıxdıqları dövrdə bu sənətin başlıca səcyyəvi xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Bu məsələdə, sözsüz ki, tərcümə kimi götürülmüş hər hansı bir əsərin əslinə*

⁴ Cəhangirov, M. P. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları/ M. P. Cəhangirov. – Bakı: Elm, – 1989. – səh. 41

yaxınlıq dərəcəsi ilə bərabər, həmin əsərin orta əsrlərdə tərcümə, yoxsa orijinal əsər kimi tanınması, hansı adla (tərcümə, yoxsa orijinal) daha məşhur olması kimi faktlar da nəzərə alınmalıdır"⁵. Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə təkcə bədii üslubun deyil, elmi üslubun da inkişafına tökan vermiş, əvvəlki əsrlərdə ərəb dilində yazmış Hubeyş Tiflisi, Nəsirəddin Tusi və s. mütəfəkkirlərin əsərləri türk dillərinə tərcümə edilmişdir. Sonralar isə türk dillərində tibb, astronomiya, dilçilik, ədəbiyyat, fiqh, şəriət və s. elmlərə aid ilk orijinal elmi əsərlər və traktatlar yazılmışdır.

V.Adilov ədəbi dilin inkişaf tarixini təhlil edərək yazır: *"Məlumdur ki, ədəbi dilin inkişaf tarixi bir tərəfdən dilin müxtəlif səviyyələrində baş verən struktur dəyişmələrlə, digər tərəfdən isə ədəbi dilin üslubi diferensiasiyasının konkret tarixi dövrdəki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır"*⁶. Üslubi diferensiasiyama ədəbi dillərin daxili inkişafını təmin etməklə yanaşı, dillərarası fərqliləşməni də kəskinləşdirmişdir. Üslubların dildaxili normalar əsasında fərqlənərək inkişafı dillərin ədəbi dil kimi formalaşmasına da təsir etmişdir. Xüsusilə, XIII-XIV əsrlərdə türk dillərinin işlənmə dairəsinin genişlənməsi iki, üçdillilik izahlı lüğətlərin sayının artmasına, yeni-yeni tərcümə əsərlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Xarəzm türkcəsində, çağataycada, Misirdə Məmlük qırpaqçasında, Anadoluda, Azərbaycanda yazılmış müxtəlif lüğətlər, tibb, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və astronomiyaya aid əsərlər elmi üslubun elmi-nəzəri, elmi- dərslilik, elmi-populyar, elmi-texniki qollarına aid nümunələrin XIV-XVI əsrlərdən etibarən qələmə alındığını sübut edir.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə **"Elmi üslubun inkişafında ərəbdilli və farsdilli türk elmi qaynaqları"** adlanır. Bu yarım fəsildə türk alimləri tərəfindən yazılan, türkdilli elmi üslubun tarixi qaynaqları olan ərəbcə və farsca əsərlər araşdırılmışdır. İslamın türk cəmiyyətinə yol tapdığı ilkin dövrdən başlayaraq türk alimləri əsərlərinin geniş kütlələrə yayılması üçün ərəb dilində qələmə almışdır. VIII-XI əsrlərdə yaşamış Məhəmməd ibn Əli əl-Maraği, Əbu

⁵ Nağısoylu, M. Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti/ M. Z. Nağısoylu. – Bakı: Elm, – 2000. – s.16

⁶ Adilov, V. Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu/ V. Z.Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – s.6

Cəfər Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi, əl-Fərqani, Əbdülhəmid ibn Vasi ibn Türk, əl-Fərəbi, Səhl əl-Bəlxı, Əbu Reyhan əl-Biruni, Bəhmənyar ibn Mərzban, Əbu-t-Tayyib Nueym əl-Urməvi kimi alimlər müxtəlif sahələr ilə bağlı əsərlər yazaraq elmin inkişafına təkan vermişlər. Malik Mahmudov yazır: *“Bu alimlər təkcə milli çərçivədə qapanıb qalmamış, o vaxtkı müsəlman alimlərinin mühüm mədəni mərkəzlərini dolaşaraq bir tərəfdən öyrənmiş, digər tərəfdən isə öz biliklərini həvəslə başqalarına öyrətmişlər”*⁷.

XII-XV əsrlərdə yaşamış Əmin əd-din ət-Təbrizi, Sədullah əl-Bərdəi, Şihabəddin Sührəvərdi, Eyn əl-Quzzat Miyanəci, Nəsirəddin Tusi, Şəmsəddin əs-Səmərqəndi, Qütbəddin əş-Şirazi, Yusuf ibn İbrahim əl-Ərdəbili, Qazızadə Rumi, Uluqbəy, Əli Quşçu kimi türk alimləri istər dini, istərsə də dünyəvi elmlərin inkişafında aparıcı rol oynamışdır. Bu müəlliflərin elmi irsi bir daha sübut edir ki, əsərlərin hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, çoxsaylı türk mütəfəkkirləri elm tarixində iz buraxmış və onların yazdıqları əsərlər gələcəkdə türk dillərində elmi dilin, elmi üslubun formalaşması üçün əsas mənbə olmuşdur.

Hər bir dilin inkişaf səviyyəsi onun sabit qrammatikası, zəngin leksikası, əhatəli üslubi diferensiallığı ilə müəyyənləşir. Ədəbi dilin ilkin amili sabit fonetik, leksik, qrammatik normalara malik olmasıdır. Bu normalaşma, unifikasiya və standartlaşma dilin bütün qatlarının sistemliliyini təmin etməklə yanaşı, dilin özünümüdəfiə mexanizmi rolunu da oynayır. Dilin bütün fəaliyyət sferalarında özünü göstərən norma dil sistemində tarixi inkişafa istiqamət verən əsas meyar kimi diqqəti cəlb edir. XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi üslubun dövrün normativ qrammatikasını əks etdirmə məsələləri **“XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun normalaşması”** adlı yarımfəsildə tədqiq olunmuşdur. Dil, tarixi və bugünü ilə inkişafda olan bir sistemdir, norma isə onun tarixən keçdiyi inkişaf prosesində topladığı təcrübə əsasında formalaşmış modellərin təzahürüdür. Sistemdə dilin dinamikliyi, hərəkiliyi əks olunduğu halda, normada dilin ənənəvi formalar əsasında fiksasiyası təmin edilir. Sistem

⁷ Mahmudov, M. R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. (VII-XII əsrlər)/ M.Mahmudov. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2006. – s.79

funksional dildir, norma isə funksional dilin tərkibindəki tarixi dilin izi, tarixən sabitləşmiş hissəsidir, funksional dili çərçivəyə salan, "kök"dən uzaqlaşmağa qoymayan qaydalar sistemidir. Lakin norma funksional dilin inkişafını ləngitmir, əksinə, norma inkişafı nizama salan tərəf kimi özü də dinamikliyə, mütəhərrikiyə uyğunlaşır və tədrici dəyişikliyə səbəb olur. A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, "*Dildə normativ dəyişmələr müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Lakin bunların hamısı mövcud variantların azalması, çoxalması, ədəbi dilin hüduqlarından kənara çıxarılması və s. şəkillərdə təzahür edir. Ədəbi normalarda dəyişmələrin mövcud olması heç də o demək deyil ki, ədəbi norma sabitləşməyə və möhkəmlənməyə meyl etmir. Əslində normanın inkişafında həmişə iki meyl: dəyişmə və mühafizə olunma özünü göstərir*"⁸. Qeyd edək ki, qrammatik normaların dəyişməsi uzun təkamül nəticəsində olduqca nadir hallarda baş verir.

Bu mərhələdə elmi üslubun normalaşması iki istiqamətdə müşahidə olunur:

1. Türk dillərinin mərhələ üzrə ümumi normalaşması;
2. Hər bir dildə daxili elmi üslubun normalaşması.

Ümumi normalaşma dilləri bir-birindən ayıran başlıca xüsusiyyətlərdir. Dildaxili normalaşma isə fonetik, morfoloji, leksik aspektdə baş verir və konkret mərhələlər üzrə mühüm mahiyyət kəsb edir. "*Ümumiyyətlə, ədəbi dilin norması və funksional üslub mənzərəsi, (xüsusilə, funksional üslubların sosial- ideoloji semantikasını) cari mədəni-tarixi proses kontekstində (və onun əsaslı təsiri ilə) müəyyənləşir*"⁹. Belə ki, hər bir dilin özünəməxsus norması formalaşır və müəyyən zaman keçdikdən sonra həmin norma dövrün dil mənzərəsinin özünə çevrilir. Məsələn, XIV-XVI əsr abidələrində *degil/degül* sözündəki *g*-nin müasir Azərbaycan ədəbi dilində "y", Türkiyə türkcəsində "ğ" ilə əvəz edilməsi fonetik norma dəyişməsidir. İrmək→ermək, gicə→gece, yir→yer kimi nümunələrdəki *i* →*e* əvəzlənməsi, fayide →fayda sözündə *i* düşməsi, *e*→*a* əvəzlənməsi, altun, azuk, berü, dilkü, kaygu sözlərində son hecadakı *u*

⁸ Axundov, A. Ümumi dilçilik/ A. Axundov. – Bakı: Maarif, – 1988. – s.115

⁹ Cəfərov, N. Q. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi/ N. Q.Cəfərov. – Bakı: – Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, – 1995. – s.10

və *ü*-nün *ı* və *i* ilə əvəzlənməsi tarixən fonetik normada baş verən dəyişmələrdəndir. *Biregü*, *buzaqı*, *bileği* sözlərindəki -egü, -ağı şəkilçisinin müasir türk dilində *birey*, müasir Azərbaycan dilində *buzov*, *bülöv* şəklini alması şəkilçidə norma dəyişikliyinə olduğunu göstərir. *Ol* əvəzliyinin Türk və Azərbaycan dillərində *o*, *olar* şəxs əvəzliyinin *onlar* şəklində işlənməsi, *şol* işarə əvəzliyinin Türkiyə türkcəsində və özbək dilində *şu* formasını alması, Azərbaycan dilində arxaikləşməsi dildəki tarixi prosesləri əks etdirən xüsusiyyətləridir.

Dissertasiyanın “Orta əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun inkişaf istiqamətləri” adlı ikinci fəslə yeddi yarımfəsildən ibarətdir. “XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun inkişafı” adlanan birinci yarımfəsildə elmi üslubun bu dövrdə inkişaf səviyyəsi, müxtəlif mikroüslublar çərçivəsində diferensiallaşması və dil xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. XV-XVI əsrlər türk dillərində ədəbiyyatın klassik qolunun ən yüksək inkişaf mərhələsi olmaqla yanaşı, elmi üslubun da şaxələndiyi, müxtəlif mikroüslublar (astronomiya, tibb, fəh, məntiq və s.) çərçivəsində formalaşdığı bir dövrdür. Müəyyənləşdirilir ki, orta əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun dilçilik, ədəbiyyat, astronomiya, tibb, riyaziyyat və s. elmləri üzrə fərqli elmi mikroüslubları formalaşmışdır. İnkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq bu mikroüslubların daxilində də fərqli parçalanmalar müşahidə olunur. Məsələn, dilçilik mikroüslubunda lüğətlər, lüğət-qrammatika tipli və qrammatik əsərlər qələmə alınmışdır. Lüğət-qrammatika tipli əsərlər hər iki istiqamət arasında aralıq mövqedə çıxış edir və yazılmış qrammatika əsərlərində nəzəriyyə, təhlil, müxtəlif müəlliflərə müraciət üstünlük təşkil edir. Yaxud da, riyazi elmlərə aid əsrlərdə cədvəllər, müxtəlif təsvirlər və onlardan istifadə metodları verilir. Astronomiyaya aid ümumi biliklərin əks olunduğu əsərlərlə yanaşı, namaz vaxtları ilə bağlı miqat əsərləri, astronomik hesablamaların verildiyi zicclər, yaxud da müxtəlif astronomik cihazların təsvir edildiyi, eskizlərinin verildiyi “kitabı-üstürlab” tipli əsərlərin yazı dili bir-birindən fərqlidir. Ayrı-ayrı dövlətlərin və ya hökmdarların hakimiyyətindən bəhs edən salnamələrlə din tarixi, peyğəmbərlərin həyatı ilə bağlı əsrlərdə isə üslub baxımından bənzərliklər izlənilir.

Dövrün elmi üslubunun ən önəmli qaynaqlarından biri də ayrı-ayrı müəlliflərin müxtəlif elm sahələrinə aid yazdıqları əsərlərlə yanaşı, dil öyrətmək, bədii üslubda yazılmış əsərlərdəki sözlərin izahını vermək və s. səbəblərdən qələmə alınan lüğətlərin də böyük rolu olmuşdur. Türk dillərində dilçiliyin inkişafında ilk addım lüğətçilik sahəsində atılmış, müxtəlif sahələrlə bağlı lüğətlər nəşr olunmuşdur. **“Lüğətçiliyin dilçiliklə bağlı elmi üslubun inkişafında rolu”** adlı ikinci yarımfəsildə bu dövrdə yazılmış lüğətlərin təhlili aparılmış, türk leksikoqrafiyasındakı regional fərqlər tədqiq edilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, Mahmud Kaşğarının ərəb lüğətçiliyi qaydaları əsasında qələmə aldığı, türk sözlərinin izahını verən “Divanü-luğat it-türk” əsəri ilk lüğət olaraq XI əsrdə lüğətçiliyin inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. XI əsrdə Qətran Təbrizi fars dilində ilk izahlı lüğət yazmış, onun ardınca Azərbaycan alimləri fars-türk lüğətləri və farsca qrammatik öçerklər qələmə almışdır. XII əsrdə isə Əbul-Qasım Carullah Mahmud ibn Ömər ibn Məhəmməd ibn Əhməd əz-Zəməşəri əl-Xarəzminin 1127-1144-cü illərdə qələmə aldığı “Müqəddimətül-ədəb” adlı lüğət Xarəzm türkcəsinin leksik tərkibini əks etdirən ilk əsər kimi tarixə düşmüşdür. Əsərin lüğət tərkibinin statistik təhlilini aparan N.Yuce 3506 sözdən 2908-nin türk, 598-nin alınma söz olduğunu yazır¹⁰.

XIII əsrdən lüğətçiliyin inkişaf tarixində yeni bir mərhələ başlamışdır. Xarəzm türkcəsi, Məmlük qıpçaqçası, çağatayca və osmanlıca dil nühihlərində yazılan lüğətlərdə fərqli türk dillərinin xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Əsər müəllifləri lüğətlərdə sözlərin qarşısında “qıpçaqca”, “türkməncə”, “oğuzca” və s. izahedici sözlər də qeyd etmişdir.

XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində yazılmış ən məşhur əsər müəllifinin adı ilə “İbn Mühənnə lüğəti” kimi tanınan “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”dır. B.Çobanzadə əsərin müxtəlif nüsxələrini müqayisə edərək bu qənaətə gəlir ki, *“İstanbul nüsxəsi başqa*

¹⁰ Zəməşəri M. Mukaddimətül-ədəb Hvarizm türkcəsi ilə tercümeli Şuşter nüshəsi/ M.Zəməşəri, yayımlayan. N.Yuce. – Ankara: TDK yayımları, – 2014. – səh.24-25.

nüsxələrə görə daha qədim olduğundan burada arxaistik söz və söz şəkilləri daha çoxdur. Lakin buna baxmayaraq bütün nüsxələrdə olduğu kimi, başqa türk sistemli dillərlə müqayisəli sürətdə götürülmüş Azərbaycan türk dili xüsusiyyətləri özünü aydın surətdə göstərir. Sonrakı kopyaların dilcə Azərbaycan türk dilinin inkişaf ilə müvazi surətdə dəyişdirilməsi bu fikri daha da güvvətləndirir¹¹.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış məşhur Azərbaycan lüğətçiləri sırasında Fəxrəddin ibn Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Şəmsəddin Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani xüsusi yer tutur. Onların yazdıqları “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” və “Sihahul-furs” lüğətləri Azərbaycan və fars dillərinin XIV əsr lüğət tərkibini əks etdirən iri həcmli əsərlərdir. “Əs-sihah əl-əcəmiyyə” əsərində 5117 fars sözlünün türkçə qarşılığı verilmişdir. Əsərin lüğət tərkibini araşdıran M.Nağısoylu yazır: “Burada həm mütəəssir fars dili, həm də çağdaş Azərbaycan dili üçün arxaik səciyyə daşıyan bir sıra sözlər, eləcə də dövrün etnoqrafik mənzərəsini özündə daşıyan bir sıra leksemlər yer almışdır... bu nümunələr XIV əsr Azərbaycan-türk nəsr dilinin, xüsusilə də elmi üslubiyyətinin araşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir”¹².

Görkəmli mütəfəkkir, geniş elmi yaradıcılığa malik alim və şair Əlişir Nəvainin 1499-cu ildə yazdığı “Mühakimətül-lüğətəyn” adlı əsəri XV əsr çağatay türkçəsinin bəlağətinin və ifadə qüdrətinin farscadan heç də geridə olmadığını, bəzi məqamlarda hətta üstün olduğunu sübut etmək məqsədilə qələmə alınmışdır.

XIII-XVI əsrlərdə yazılan “Təhfeyi-Hüссam”, Lütfullah Haliminin “Lüğəti-Halimi” (1446-1468), Mehmed ibn Yəhyayi Konəvinin “Şadiyə” (1484), Lamii Çələbinin “Lüğəti-Mənzumə”, İmamzadə Vəli ibn Yusuf İmadinin “İlmi-lüğət”, Şahidi İbrahim Dədənin “Təhfeyi-Şahidi”, “Nisarül-mülk” (1467 - 1468), Rüstəm Mövləvinin “Təhfətül-əxvan” (1458) və “Vəsiletül-məqasid ilə əhsənül-mərasid” (1483), Nemətullah ibn Əhməd ər-Ruminin “Lüğəti -

¹¹ Çobanzadə, B. V. Seçilmiş əsərləri [6 cildə] / B. V.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2007. – s.141-142.

¹² Nağısoylu, M.Z. İlk Azərbaycan-türk sözlükləri haqqında // – Tehran: R.Mövləvi. Vəsiletül - Məqasid ilə Əhsənül mərasid.– 2018. – s.14.

Nemətullah”, Həsən əl-Qarahisarinin “Şamilül-lügət” (1504) və s. lüğətlər təkcə dövrün bədii üslub nümunələrini deyil, elmi üsluba aid əsərlərin lügət tərkibini də özündə ehtiva edir. XIII-XVI əsrlərdə yazılmış müxtəlif lüğətlər göstərir ki, fərqli regionlarda bu tipli əsərlər tərtibinə görə bir-birindən seçilir. Anadoluda fars-türk dilli lüğətlər yazılırdısa, Misirdə ərəbcə-farsca-türkcə və türkcə-ərəbcə lüğətlər tərtib edilirdi. Lüğətlərin tərtibi qaydaları əsrlər üzrə də fərqlidir. Demək, istər əsrlər üzrə, istərsə də regionlar üzrə leksikoqrafiya geniş şaxələnməmiş, inkişaf yolu keçmişdir. Lüğətçilikdən fərqli olaraq dilçilik əsərlərinin yazılması ənənəsi tədricən inkişaf etmişdir. İlk öncə lügət-qrammatika əsərlərinin yazılması ilə başlayan bu tendensiya Bərqamalı Qədrinin və Ə.Nəvainin “Mühakimətül-lügəteyn” əsərindən sonra durğunluq mərhələsinə keçdi. Dilçilik elminin inkişafındakı bu ardıcıl mərhələlər **“XIV-XVI əsrlərdə qrammatika əsərləri və dilçiliklə bağlı elmi üslubun inkişafı”** adlanan yarımfəsildə araşdırılmışdır. Xüsusən, Anadoluda, Orta və Yaxın Şərqdə məskunlaşmış türklər arasındakı fərqli dil xüsusiyyətləri XIII əsrdən etibarən dövrün dil əsərlərində təhlil edilmişdir. Belə əsərlərdən biri də “Əd-dürretül-mudiyyə, fil-lügətit-türkiyyə”dir¹³. Türk dillərində mövcud cəm, mənsubiyyət, inkarlıq, zaman kateqoriyaları, məsdər, sifət, zərf, əvəzliliklər haqqında qrammatik məlumatlar və cümlə nümunələrinin toplandığı “Əd-dürretül-mudiyyə, fil-lügətit-türkiyyə” əsəri ərəbcəni öyrətmək niyyəti ilə yazılsa da, türk dili qrammatikasına aid geniş məlumatlar verilmişdir. Tarixdə bu adla müxtəlif əlyazmalar və onlarla bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Eyniadlı əsərlərdən biri qıpçaq mühitində yazılmış və yeganə nüsxəsi Florensiyadadır. Digəri isə Anadolu mühitində İshaq bin Murad tərəfindən qələmə alınmışdır. Qeyd edək ki, hər iki əsər tematik lügət mahiyyəti daşıyır və qisim, bab, fəsil başlıqlarına bölünür. Qıpçaqca lügətdə iyirmi dörd, İshaq bin Muradın əsərində isə doqquz bölmə verilmişdir. Qıpçaq nüsxəsində müşahidə olunan maraqlı faktlardan biri “ç”

¹³ İshak bin Murad. Ed-dürretul- mudiyye fil- lugatit- türkiyye/ İshak bin Murad, hazırlayan. B.Atsız Gökdağ, S.Türkmen.– Ankara: Akçağ. – 2004. – 182 s.

hərflərin “ş” hərfi ilə yazılmasıdır: neçün-neşün (s.47), açmadum-aşmadum (s.51), gerçek-kerşek (s.51), and içme-ant işme (s.52), haçan-haşan kelmələri (s.55)¹⁴. Bu səs keçidi həm sözün əvvəlində (şağır (çağır), şakal (çakal), şakmak (çakmak), şırak (çırak), şerü baş (çerü başı) və s.), söz ortasında (axşa, aşmadum (açmadım), balşık və s.), söz sonunda (ağaş, iş (iç), hiş (hiç)) müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, ç-ş keçidi oğuz və qıpçaq qrupu dilləri üçün əsas fərqləndirici fonetik xüsusiyyətlərindən sayılır. Abidələrdə oğuzca “ç” ilə deyilən sözlərin bəzilərinin چ, bəzilərinin ج ilə yazılması başqa dilin təsiri ilə yaranan xüsusiyyət deyil, dilin öz daxili xüsusiyyətlərindən irəli gələn fonetik bir özəllikdir.

Əsərdəki digər fonetik fərq – söz əvvəlində u, ü, o, ö hərflərinin و ilə deyil, و ilə yazılmasıdır. R.Toparlı bu sözləri “v” hərfi ilə oxumuşdur. Məsələn, *on-van* (DMq.s.38), *Sən vaynar sən* (Sən oynarsın) (DMq.s.48); *Sən volturup laf vurur sən*. (Oturub söz atırsan) (DMq. s.51); Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət katib xətası və ya başqa bir səbəblə əlaqədar deyil. Çünki eyni səhifədə on doqquz -van taquz و (وان طاغوز) ilə, otuz isə ا (أطوز) şəklində yazılmışdır. Hər iki əsərin mətn materialı əsasında aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, İshaq bin Murad qıpçaqca lüğətdən yararlanaraq Anadolu türkcəsinin dil xüsusiyyətləri əsasında bir risalə hazırlamışdır.

Orta əsrlərə aid türkdilli qrammatika əsərləri arasında Berqamalı Qədrinin “Müeyssirətül-ülum” əsəri 1530-cu ildə qələmə alınmış osmanlıcaya aid türk dilində yazılmış ilk kitabdır. Əsərin “Faslun fi taqsimil-kəlimate” bölməsində nitq hissələrini şərh edən müəllif, daha sonra sözlərin müxtəlif kateqoriyalar üzrə dəyişməsinin təsnifatını vermişdir. Lakin bu təsnifat türk dillərinin xüsusiyyətlərinə görə deyil, ərəb dilində sözlərin bablar üzrə dəyişməsinə əsaslanmışdır. Ümumiyyətlə, B.Qədrinin bu əsəri ilk türkcə qrammatika olmaq etibarilə, ənənəvi ərəb qrammatikasına əsaslanmasına və seçilən mövzu başlıqlarının ərəb dilinə aid

¹⁴ Toparlı, R. Ed-dürretü'l-mudiyeye, fi'l-lügat'it-türkiyye/ R.Toparlı. – Ankara: TDK yayınları. – 2003. – 126 s.

xüsusiyyətləri daşmasına görə türk dili qaydalarını tam əks etdirmir. Məsələn, “Faslun fil-faili vəl-məful” başlığı verilir. Lakin türk dilində fail və məful anlayışına əsasən söz təsnifatı mövcud deyil. Bununla belə dövrün qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirməsi ilə XV-XVI əsrlərlə bağlı diaxronik linqvistik tədqiqatlar baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sahəsində ilk təcrübə olması, eyni zamanda, əsərin leksik tərkibi, sintaktik quruluşu “Müəssirətül-ülum”u XVI əsr osmanlıcaının dil özəlliklərinin öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz xəzinəyə çevirir. B.Qədrinin bu əsəri ilk türkcə qrammatika olmaq etibarilə XVI əsr osmanlıcaının dil özəlliklərinin öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz mənbədir.

İkinci fəslin **“XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində təbabətə bağlı elmi üslubun inkişafı”** adlı yarımfəslində dövrün tibb əsərlərinin dil xüsusiyyətləri, terminoloji leksikası təhlil olunmuşdur. Təsədüfi deyil ki, türk dillərində qələmə alınmış ilk elmi əsərlərin arasında tibb əsərləri çoxluq təşkil edir. XIV əsrdə Anadolu ərazisində başlayan bu ənənə sonrakı dövrlərdə başqa ərazilərdə də yayılmışdır. Aydınlaşdırılır ki, ilk dövrlərdə tibb əsərləri İbn Sina və digərlərinin başqa dillərdə yazdıqlarının tərcüməsi, genişləndirilmiş şərhləri idi. Bu sahədə Geredeli İshaq bin Muradın 1389-1390-cı illərdə yazdığı “Ədviyyə-i-Müfrədə” ilk əsərdir¹⁵. Əsərin sonunda 249 terminin farsca-türkcə qarşılığı verilmişdir. XIV əsrdə tibbə aid yazılmış əsərlərdən biri də Həkim Bərekətin “Təhfeyi-Mübarizi”dir. Müəllif əsəri əvvəlcə ərəbcə “Lubabun-nuhāb” adı ilə hazırlamış, sonra farsca və türkcəyə tərcümə etmişdir.

XV əsrdə azərbaycanlı alim, mütəfəkkir Mahmud Şirvani “İlyasiyyə”, “Sultaniyyə”, “Cövhərnəmə”, “Təhfeyi-Muradi” kimi əsərlərlə yanaşı, “Mürşid” adlı göz xəstəliklərinə həsr olunmuş dövrünün ən geniş spektrli əsərini yazmışdır. Üç kitabdan ibarət olan “Mürşid”in birinci kitabı müqəddimə, 6 bab və 27 fəsildən, ikinci kitabı 17 bab və 110 fəsildən, üçüncü kitabı 3 bab, 18 fəsildən ibarətdir.

¹⁵ İshak bin Murad. Edviye-i-Müfrede/ İshak bin Murad, hazırlayan: M.Canpolat, Z.Önler. – Ankara: TDK yayınları, – 2016. – 346 s.

Əsrlər boyu tibbə dair aparılmış tədqiqatlar bu elmin lüğət tərkibinin formalaşmasına, sabit tibbi terminologiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, XIV əsr tibb kitablarından Həkim Bərekətın “Xülasə” əsərində xəstəliklərlə bağlı 160 termin işlədilmiş, XV əsrə aid M. Şirvaninin “Mürşid” əsərində isə 120 göz xəstəliyinin şərhı verilmişdir. Termin və ifadələrin əsrlər üzrə dəyişməsi, yeni mənalar qazanması, yaxud da anlayışların başqa sözlərlə ifadə edilməsi, bu elm sahəsinin inkişafı ilə yanaşı, müxtəlif regionlardakı türk xalqlarının anlayışları fərqli sözlərlə ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, XIV-XVI əsr əbidələrində təkcə çıbanlı yaralar və onun növləri haqqında çoxsaylı terminlər işlənmişdir. “Kitabı-bulğat” və Əbu Həyyanın “Kitabul-idrak” lüğətlərində çıban növlərindən biri kimi “quş quyruğu” termininin adı çəkilir. Həkim Bərekət isə əsərində “bəlxiyyə” adlı çıban və şişlər şəklində bürüzə verən xəstəliyi qeyd edir və onun adını Bəlxi şəhəri ilə əlaqələndirir. Əsərdə müəllif ərəb mənşəli *dubeyle* (iltihablı şiş, çıban), *xıyarek* (qasıq bəzlərinin iltihabı ilə meydana çıxan bir çıban), *taxliyye* (bədəndə çıxan iltihablı çıban və cizvələr), *hanāzır* və onun türkçə qarşılığı olan *toñuz başı* kimi terminlərlə çıbanın müxtəlif növlərini vermişdir. Əxi Çələbinin “Tərcəmətul-mucəz fit-tibb” adlı tərcüməsində isə şişlərlə bağlı *busur*, *bəsərə*, *maşera*, *xanazır*, *səratən* kimi alınma terminlər işlənmişdir¹⁶.

Bu dövr əsərlərində bitki adları arasında ərəb, fars, yunan mənşəli sözlərə də təsadüf edilir. Məsələn, “Ədviyyəyi-müfrədə”də oleandr bitkisinin üç dildə adı verilmişdir: ağu ağacı, dıflı, xarzehre. “Ağü ağacı aña fərsice xarzehre ve arabca dıflı derler, anı döğüp yāsəmın yağına qatalar, daxı saça sakala dürteler dökülmekde saklaya”¹⁷. *Ayıt* (türk mənşəli - *pencegüşt* (fars mənşəli), *bābādyā* (fars mənşəli)- *bābunec* (ərəb mənşəli), *baldırı qara* (türk mənşəli) - *persiyāvşan* (fars mənşəli), *beg börki-şahtere* (fars mənşəli), *uruz otı* (türk mənşəli) - *büstānefrüz* (fars mənşəli), *çetlemük* (türk mənşəli) -

¹⁶ Aydın, Ç. Ahî Çelebi.Tercemettü'l-mücez fit-tibb(giriş, inceleme, söz dizimi, metin [1b-70a varakları arası] -dizinler): /yüksek lisans tezi/- Bolu, 2016. – 655 s.

¹⁷ İshak bin Murad. Edviye-i-Mufrede/ İshak bin Murad, hazırlayan: M.Canpolat, Z.Önler. – Ankara: TDK yayınları, – 2016. – s. 21

butm (ərəb mənşəli), *oğlan aşı* (türk mənşəli) - *cāvşīr* (ərəb mənşəli)-*gāvşīr* (fars mənşəli) paralelləri XIV-XVI əsrlər tibb kitablarında çoxluq təşkil edir. Milli terminlərlə paralellik təşkil edən ərəb və fars mənşəli terminlər orta əsrlərdə elmi dilin uzun müddət universallıq kəsb etməsi ilə də sıx bağlıdır.

“XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində riyaziyyatla bağlı elmi üslubun inkişafı” adlı yarımfəsildə elmi üslubun riyaziyyatla bağlı mikroüslubunun inkişafı təhlil edilmişdir. Qeyd edilir ki, dövrün riyaziyyatla bağlı elmi əsərlərinin lüğət tərkibi geniş spektrlidir. Bu əsərlərdə riyazi anlayışları ifadə edən terminlər mənbə baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: ərəb və fars dillərindən alınma terminlər, hibrid terminlər, milli terminlər. Bu sahədə işlənən ərəb alınmaları farsca alınma terminlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, bəzi söz və elementlərdən ibarət terminlərin üstünlük təşkil etdiyi də müşahidə olunur. Məsələn, “ədəd” sözü ilə *ədədi-baki* (qalıq, ədəd), *ədədi-mütədaxilə* (tam bölünən ədəd); “ba” hissəcikli *ba-istilah*, *ba-keylecatm*, *ba-küsür*; ərəb mənşəli “bəədə” hissəcikli *bəədəz-zərb* (vurmadan sonra), *bəədət-təsnif* (yarıya böldükdən sonra); “bi” hissəcikli *bi-hədd* (həddsiz, çox), *bi-hesab*; “bila” hissəcikli *bila-zərb* (vurmadan) *bila-etibar* (dəyərsiz); “zərb” sözü ilə *zərbi-muhazat* (qarşı-qarşıya vurma), *zərbi-musəlləs* (üçbucaq şəklində vurma); mənzil sözü ilə *mənzili-dehum*, *mənzili-həştom*, *mənzili-həftom* kimi çoxsaylı terminlər əmələ gəlmişdir.

Hibrid riyaziyyat terminləri isə türk, ərəb və fars sözlərinin birləşməsi ilə formalaşmışdır. Məsələn, ərəb mənşəli add-saymaq feilindən *“add ider ol”*, *“add itmeli ol”*; cəm sözündən *“cəm eylə”*, *“cəm ider ol”*, *“cümlə ider olmaq”*, *“cümlə ol”* (tam olmaq) “zərb” sözündən *zərb eylə* (vur), *zərb edər ol*, *zərb olm*, *zərb olmalı ol*, hasil sözündən *hasil it*, *hasil ol*; istixrac sözündən *istixrac eylə*, *istixrac edə bilmək*, *istixrac it*, *istixrac ol*, *istixrac olun* kimi ifadələr yaranmışdır. Belə birləşmələrdə tərəf kimi *it*, *ol*, *et*, *olun*, *eylə* feilləri işlənmişdir.

Orta əsrlərdə yazılmış əsərlərdə rəqəmlər və rəqəmlərlə bağlı anlayışları ifadə edən sözlər türk mənşəlidir. Türk mənşəli riyaziyyat terminlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik: *bir*, *alım*, *altıncı*, *altmış*,

altmışar, beş/ biş, beşər/bişər, biñ, biñ kəz biñ, biñ kəz yüz biñ, bir buçuk, birər, birlər, on, on biñ kez yüz biñlər (milyardlar mərtəbəsi), on kəz yüz biñlər (milyonlar mərtəbəsi), on tokuzar və s.

Bu dövrdə qələmə alınmış əsərlər riyazi təfəkkürün türk dillərində ifadəsini əks etdirir.

İkinci fəslin “**XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində musiqi elmi dilinin formalaşması**” adlı yarımfəslində musiqi nəzəriyyəsinin türk dillərində inkişaf tarixi və onun leksikası araşdırılmışdır. Türk dillərində musiqi və onunla bağlı terminlərin yaranma tarixi qədimdir. Lakin XV əsrdən musiqi ilə bağlı yazılmış əsərlər daha geniş vüsət almışdır. Fəthullah Şirvani, Şükrullah Əhmədoğlu, Ladikli Mehmed Çələbi, Qırşəhirlilə Yusif dövrün məşhur musiqişünaslarından idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə musiqi elm kimi Fərabinin bölgüsünə əsasən riyazi elmlər sırasına aid edilmişdir. Türk dillərində musiqi nəzəriyyəsi kitablarının yazılması musiqi elminin inkişafına və yeni anlayışlar hesabına dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təkan vermişdir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə musiqiyə dair yazılmış əsərlərdə verilən musiqi terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı işlənən terminlər: Buraya musiqi janrları, not bölgüsü və buud, iqa, tənəffür və s. aid anlayışlar daxildir. Dövrün musiqi əsərlərində *izafət, tarh, fasl, dövr, dairə, şad, muğam, pərdə, guşə, iqa, vətəd, fasilə, fasileyi- suğra, fasileyi-kubra, tayy, tadif* kimi musiqi terminlərinin mənşəyi, mənası, onların ifadə etdiyi anlayışların izahı öz əksini tapmışdır.

2. Musiqi alətləri ilə bağlı terminlər: Musiqi alətləri nəfəsli, simli, dəridən hazırlanan, dini və əsgəri mərasimlər və saray əyləncələri zamanı çalınan alətlərə bölünür. XV-XVI əsrlərdə *davul, qopuz, boru, tütək* kimi tarixi musiqi alətləri ilə yanaşı, *çağana, çalpare, erganun, kös, dünbelek* kimi musiqi alətlərinin adı çəkilir. *Dəf, davul, dairə, dünbələk, kös* üzəri dəri ilə örtülmüş bir-birinə bənzər alətlərdir. *Çartar, nüzha, şeşxana, şeştar* kimi musiqi alətləri isə orta əsrlərdə musiqiçilər tərəfindən hazırlanmışdır. Digər dəqiq elm sahələri kimi burada da başqa dillərin təsiri özünü göstərmişdir. Türk dillərində milli musiqi terminləri yalnız alət və bəstə adları ilə

bağlı olmuşdur. Klassik şərq musiqisinə aid bütün terminlər ərəb və fars mənşəlidir.

Orta əsrlərdə astronomiya elmi sürətlə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Türk dillərində bu sahə ilə bağlı bir sıra elmi əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlər və onlarla bağlı mikroüslubun inkişaf xüsusiyyətləri **“XIII-XVI əsrlərdə astronomiya ilə bağlı elmi üslubun formalaşması”** adlı yarım fəsildə araşdırılmışdır. Orta əsrlərdə astronomiya elmi olduqca geniş şaxələrə malik olmuşdur. Bu baxımdan yazılan əsərlərin məzmunu və yazı üslubu da birbirindən fərqlidir. Bu əsərlərdə həm astronomik hesablamalar əks olunmuş, həm də bəzi astronomik cihazların hazırlanma qaydası göstərilmişdir. Müsəttər, ceybul-gaib, mücəyyəb, ceybul-evtər, sərraciyyə, mücənnə, muqantara, üsturlab, rub, şaxs/şaxis (qnomon), məbsutə, münharifə və s. astronomik alətlər dövrün rəsədxana və müvaqqitxanalarında istifadə edilmişdir.

Astronomiya ilə bağlı elmi məlumatlar Orxon-Yenisey abidələrində də öz əksini tapmışdır. Şərq və qərb yönlərini kün tuğsıki, kün batsıği şəklində ifadə edən türklər kainatı “evürmək” sözündən əmələ gələn “evren” termini ilə adlandırmışlar. Sözün kökü Orxon abidələrində ebir-döndürmək şəklindədir¹⁸. Bürclər isə tarixən ükək adlanmışdır¹⁹. M.Kaşğari isə “ükək” sözünü səma cismi kimi deyil, qala divarlarındakı bürc mənasını qeyd etmişdir. “Divan”da bu sözün digər mənası isə tabut, sandıq kimi verilmişdir²⁰. Fikrimizcə, sözün kökü “üg” feilidir. M.Kaşğari bu feili “ol yarmak ügdi”- o pulları бүkdü şəklində qeyd etmişdir. “Ügmək” бүkmək, düyün halına gətirmə, topa halına salmaq deməkdir. “Ügək”, yaxud da “ükək” sözü isə topa, kümə mənasını daşıyır. Göydəki ulduzların topa şəkildə birləşməsi də “ükək” adlanır. Qala bürcləri ifadəsinin bu mənadan törəndiyini qeyd edə bilərik. “Ükək” sözü Rəbğuzinin “Qisasul-ənbiya” əsərində, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan,

¹⁸ Tekin, T. Orhon Yazıtları/ T.Tekin. – Ankara: TDK yayımları, – 2008. – s.58

¹⁹ Hacıb. Y.H. Kutadgu Bilig/ Y.H.Hacıb. – İstanbul: Kabaıcı yayınevi, – 2008. – s.138

²⁰ Kaşğarlı, M. Divanu-luğat-it-türk/ M.Kaşğarlı, hazırlayan: A.B Ercilasun, Z.Akkoyunlu. –Ankara: TDK yayımları, – 2014. – s.134

həlbətül-lisan” lüğətində bürc mənasında işlənmişdir²¹. XII-XIII əsrə aid Quran təfsirində verilən qrup, dəstə mənasındaki “ükür” sözü də fikrimizcə, ükək sözü ilə eyni kökdəndir. Eyni kökdən olan “üküş” sözü çox, “üküşləşmək” sözü isə çoxalmaq mənalarında Təfsirdə öz əksini tapmışdır²². Heratlı Tali İmanın “Bədai əl-lüğət” əsərində isə “öküşmək” (اوكماك) sözü “toplamaq, cəm etmək”, “ökülgən” (اوكلگان) sözü isə “toplanmış, yığılmış” mənasında verilmişdir²³. Ükək sözü sonrakı dövr elmi əsərlərdə işlənməmiş, XIV-XVI əsrə aid əsərlərdə onu “bürc” sözü əvəz etmişdir. Türklərdə bürc və planetlərin adlandırılmasında ümumişlək sözlərdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, “könək” sözü XI əsrdə dəridən hazırlanan su qabının adıdır. M. Kaşğarının əsərində sözün yalnız dəri qab mənası öz əksini tapmışdır²⁴. İbn Mühənnanın lüğətində də “könək” bürc adı olaraq qeyd edilmişdir²⁵. Rəbğuzinin “Qisasul-ənbiya” əsərində isə bu bürcün adı koğa şəklində verilmişdir. “Bədai əl-lüğət”də isə söz *qobqa* (قوبقا) şəklində həm su qabı mənasını, həm də bürc adını ifadə edir. Əlişir Nəvainin “Leyli və Məcnun” əsərində bu bürcün adı *Qobğa* şəklindədir. Bu barədə XVI əsrdə yaşamış Niyazinin lüğətində qeyd edilmişdir: “*qobğa- pıardan su çıxaracaq kovaya derler ki, “Mecnun u Leyli” de Miracda burcu- delvi murad ediniüp yazarlar*”²⁶. Lakin XIV əsrə aid osmanlı dil mühitində yazılmış “Əcaibi-məxluqat” əsərində bu bürcün adı “dəlv” olaraq işlənmişdir.

²¹ İbn Muhenna lüğati/ hazırlayan: A. Battal. – Ankara: TDK yayınları, – 1997. – s.81

²² Боровков, А.К. Лексика среднеазиатского тefsira XII-XIII вв/ А.Боровков. – Москва: Изд-во Восточной литературы. – 1963. – 338 с.

²³ Боровков, А.К. Бадаи-ал лугат. Словарь Тали Имани Гератского/ А.Боровков. – Москва: Изд-во Восточной литературы. – 1961. – с.101.

²⁴ Kaşğarlı, M. Dīvanü-luğat-it-türk/ M.Kaşğarlı, hazırlayan: A.B Ercilasun, Z.Akkoyunlu. –Ankara: TDK yayınları, – 2014. – s.169

²⁵ İbn Muhenna lüğati/ hazırlayan: A. Battal. – Ankara: TDK yayınları, – 1997. – s.46

²⁶ Niyazi. El-luğatu-Nevaiyye vel-istışhadatu-l-cağatiyye/ Niyazi. hazırlayan: M. Kaçalın. – Ankara: TDK yayınları, – 2011. – 1300 s

“*Delv: Zuhāl'ün evidür*”²⁷. “*Delvdür ki aña sākibü'l-māi vü dāli dāhü dərler*”²⁸.

Türk dillərində bürc adları ilə yanaşı, planetlərin adlandırılmasında fərqli adların verilməsi müşahidə edilir. Yupiter planeti XI əsr Qaraxani türkcəsinə aid iki əsərdə bir-birindən fərqli şəkildə Oñay, Qaraquş və Erentüz adlanmış, XIV əsrdə isə ərəb mənşəli Müştəri sözü onları əvəz etmişdir. Merkuri planeti “Qutadğu Bilig”də Arzutilek adlandığı halda, XIV-XVI əsr abidələri “Əcaibi məxluqat”, “Xülasətül-heye” və digərlərində Ütarid adlanmışdır. Osmanlıca əsərlərdə işlənən “*kalemi -utaridi-rakam*” ifadəsi “Ütarid kimi yazan qələm” mənasını daşıyır. XI əsrdə Sekentir kimi bilinən Saturn planeti XIV-XVI əsrlərdə Zuhal yıldızı şəklində işlənmişdir.

Göründüyü kimi, bəzi türk mənşəli qədim astronomiya terminləri zaman keçdikcə unudulmuş və onların yerini ya ərəb və fars dillərindən alınmalar, ya da türk dillərinə məxsus başqa sözlər tutmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun leksik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəslin “**XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun leksikasının yaranma mənbələri**” adlanan birinci yarımfəslində elmi üslubda yazılmış əsərlərin lüğət tərkibinin yaranma mənbələrinin təsnifatı aparılmışdır.

Dövrün elmi əsərlərinin mövzu rəngarəngliyi və geniş spektrliyi terminoloji leksikanın çoxçeşidliyini təmin edir. XIII-XVI əsrlərdə elmi əsərlərin terminoloji leksikası müxtəlif mənbələr hesabına yaranmışdır: milli terminlər, alınma terminlər, hibrid terminlər. Belə ki, bu dövrün elmi əsərlərində *yulduz, tumağu, tamar, qoşuq, ad, ağac, bulut, qırlağuc, qırağu, bağa yarpağı, burçaq, dağlağı, öykən, sayruluk, ozmaq* kimi türk, *batmul- hut* (Aydın 28-ci səhifəsi), *benatun-naş* (ulduz adı), *cibal* (dağlar), *itriful, hudad, dəvali, şatrul-ğıbb, sui-mizac* kimi ərəb, *fələncəmüşk, hunni- si-yavuşan* (bir ağac növündən hazırlanan dərman), *ladan* (şəfəli bir

²⁷ Göl, O. Ali Bin Abdurrahman. Acaibul- mahlukat: /yüksek lisans tezi / –Sakarya, 2008. – s.57

²⁸ Cengiz, M. Hulasatul Heye:/ yüksek lisans tezi/ – Ankara, 2010. – s.77

otdan hazırlanan müalicəvi sürtkü), *mum-ruğan*, *reg-hənd* (sarğı, tampon) kimi *fars*, *fuluniya*, *asarun*, *ayaric*, *malixulya*, *saqmuniya*, *masariqa*, *zusenteriya*, *ziyanitis*, *baselik*, *qıstındus* kimi *yunan* mənşəli terminlərlə yanaşı, *masariqa tamarı*, *toxməkan yarpağının suyu* (f+t), *dəvali tamarı* (ə+t), *namazboz* (f+t), *tendürüstlik* (f+t), *hökka sünnügi* (ə+t) hibrid terminlər işlənmişdir. Mənşə etibarilə milli və alınma terminlərə ayrılan dil vahidlərinin müxtəlif elm sahələrində işlənmə mövqeləri də fərqlidir. Dövrün terminoloji mənzərəsinə nəzər saldıqda görünür ki, elmi əsərlərdə həm qədim türk leksik layı, həm də ərəb və fars mənşəli terminlər üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda yunan, latın mənşəli terminlər də başqa dillər vasitəsilə dilə daxil olmuş və əsərlərdə istifadə edilmişdir. Terminlərin mənşə etibarilə mikroüslublarda işlənmə tezliyi isə fərqli şəkildə təzahür etmişdir.

Üçüncü fəslin “**Elmi üslubun milli leksik tərkibi**” adlanan ikinci yarım fəslində XIII-XIV əsrlərdə elmi üslubun leksik tərkibi təhlil edilmişdir. Milli leksik tərkib türk dillərində elmi üslubun özəyini təşkil edir və onun işləklik faizi müxtəlif elm sahələrinə görə fərqlidir. Milli terminologiya xalqın dilinin tərkib hissəsi kimi dərin köklərə, hərtərəfli istifadə imkanlarına malik və fərqli sözyaratma konstruksiyaları əsasında formalaşan xüsusi dil layıdır. Tarixi mənbələrə nəzər saldıqda aydın olur ki, milli terminologiya əslində bir xalqın ilkin elmi təfəkkürünün ifadəsi kimi etnokulturoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, prototerminlər adlandırma biləcəyimiz etnokulturoloji dil vahidləri sonrakı mərhələlərdə müəyyən peşə və sənət sahələrinin inkişafı, hansısa bir elm və sənət sahəsinə inteqrasiyası nəticəsində terminlərə çevrilir. Məsələn, “göz” sözü XIII-XVI əsr tibb abidələrində göz ağrısı, göz pınarı, ak düşmüş göz, göz canı, göz dönlügi, göz bigarı terminlərinin tərkibində işlənir. Gözlə bağlı *seder* (göz qaralması), *sebel* (bulanıq görmə), *tavuk karağusu/ tavuk karağısı*, *verdinec* kimi xəstəlik adları dövrün tibb əsərlərində işlənir. Lakin bəzi terminlər var ki, onlar istər XI-XII əsr abidələrində, istərsə də, XIII-XVI əsr elmi əsərlərində eyni şəkildə işlənmişdir: *demregü*, *dumağu/ dumağı/ tumağı*, *baş bert*, *ıçegü*, *eyegü*, *öyken*, *sünük*, *sındu*, *sayruluk*, *dağlağı*, *yaqu* və s.

Dövrün lüğətlərində və elmi əsərlərində işlənən elə türk mənşəli anlayışlar var ki, onlar sonrakı dövrlərdə dilin aktiv leksikasından çıxmışdır. Məsələn Temür Qazıq, Yitiken, İki bozat, Çolban, Yağız Sığın, Aruqtaq, Aq aygır kimi ulduz adları qıpçaq lüğətləri “Kitabü-bulğat-müştaq”, “Töhfətüz-zəkiyyə”, “Dürrətül-müdiyyə” və s. əsərlərdə işlənmişdir. Lakin, Osmanlı türkcəsi və çağatayca dil mühitində yazılmış əsərlərdə bu adlar ərəbcə qarşılıqları ilə əvəz olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qıpçaq lüğətləri dövrün spesifik, sonrakı dövr üçün unudulmuş söz tərkibini əks etdirən ən vacib qaynaqlardandır. Məsələn, bu lüğətlərdə verilən *tönərtkə* (ağac gövdəsi), *özən* (ağacın kökü, gövdəsi), *yəgən* (qamış), *yüldirək*, *yağız* (mis), *qara yarmuq* (mis pul), *yaz* (sarı mis), *özən/say* (çay), *çarlaq*, *otuv* (ada), *borğu*, *tuç börğu*, *kövrük*, *qırtıq*, *tabil*, *il* (sülh), *çalış* (əlbəyaxa döyüş), *sançış* (savaş), *qonuş* (müharibə sonrası yağmalama) kimi terminlərin əksəriyyəti “Divanü-luğat-it-türk”dən sonra yalnız qıpçaqca əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Türk mənşəli sözlərin ən az istifadə edildiyi sahələr riyaziyyat, ədəbiyyat və musiqi sahələridir. Ümumilikdə, XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi üslubda yazılmış əsərlərin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda terminoloji bazada kifayət qədər milli terminlər işlənmişdir. Bu terminlərdən istifadə tendensiyası istər əsərin yazıldığı mərhələyə görə, istərsə də əsərin aid olduğu elm sahəsinə görə kəskin şəkildə fərqlənir. XIII-XIV əsrlərdə terminlərə qarşılıq tapma tendensiyası daha aktiv olsa da, XV-XVI əsrlərdə türk dillərində milli terminlərin alınmalarla əvəzlənməsi prosesi artır.

“Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı” adlanan üçüncü yarımfasildə dildə tarixi inkişaf nəticəsində sözlərin semantik inkişafı, leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı prosesi zəngin dil faktları ilə təhlil olunmuşdur. Terminoloji dil vahidinin adlandırılmasında sözün semantik cəhətinin əsas götürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. *“Belə ki, terminlərdə tədqiqatçıların müşahidə etdikləri əsas cəhət elmi-texniki faktların nəzəri dərki öz əksini tapmasıdır. Bunun nəticəsində terminoloji adlandırma ilə bu və ya digər biliklər sahəsinin terminləşən anlayışları arasında sıx*

*əlaqənin yaranması meydana çıxır*²⁹. Məsələn, XIV əsr abidəsi “Xülasə” əsərində işlənən “ısıtma” termininin kökü ısıtmaq (ısıtmək) feilidir. Müxtəlif xəstəliklərin əsas əlaməti olan titrətməli qızdırma dövrün türkcəsində ısıtma kimi adlandırılmışdır. Bu sözle bağlı “*ısıtma nevbəti*”, “*göyündürücü ısıtma*”, “*ğıbb ısıtması*”, “*balğam ısıtması*”, “*rıb ısıtması*”, “*ısıtma dütreməgi*” kimi terminlər də işlənmişdir. Verilən terminlərdə xəstəlik əlaməti olan qızdırma faktı adlandırmada əsas əlamət kimi götürülmüşdür. Həkim Bərəkət “*göyündürücü ısıtma*”, “*balğam ısıtması*” anlayışlarını izah edərkən fərqli əlamətləri qeyd edir və onların ərəbcə iki fərqli terminlə-muhriqə və dayir terminləri ilə adlandığını yazır³⁰. Lakin türk dilində terminlərin adlandırılmasında anlayışın əsas əlaməti nəzərə alınmış, köməkçi əlamətlər isə xəstəlikləri fərqləndirən cəhət kimi termində öz əksini tapmışdır. Elmi terminlərin yaranmasında ümumişlək sözlərdəki semantik dəyişikliklər termin yaradıcılığının əsas üsullarından olmuşdur. Məsələn, “yar” sözü qədim türkcədə “irin, çirk” mənasında işlənsə də əski Anadolu türkcəsində həm coğrafiya termini kimi “uçurum” mənasında, həm də “tüpürcək” mənasında iş-lənmişdir. XVI əsrə aid elmi əsərlərdə hər iki mənaya rast gəlinir. Məsələn: “*Amma balğam nişanları bənzir ağılığı ağızdan yar çox aqmaq və çox uyqu*” (27a.7)³¹; “*Dərya kənarında bir böyük qaladur gün doğusu canibində bir yüksək yarın altına vaqi olmuşdur*” (195 a 12)³². Piri Rəis isə yar sözünü “qaya” mənasında işlətməmişdir: “*Ol burunun yanında bir aq yar var. Ol yarın üstündə bir burç var*”³³. Elm sahələrinə aid anlayışların əsasən ümumişlək sözlərin semantik törəmələri ilə adlandırılması müxtəlif əsrlərə aid əsərlərdə eyni sözün

²⁹ Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası/ S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2011. – s.21

³⁰ Bereket, H. Hulasa/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: 2016. – 623 s.

³¹ Bereket, H. Tuhfei-Mübarizi/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: TDK yayınları, – 2013. – 486 s.

³² Türker, Ç. Muvakkit Mustafa ve Tuhfetuz-zaman:/doktora tezi/. – Çanakkale, 2016, – 728 s.

³³ Piri Reis. Kitabı- Bahriye / Piri Reis, editör: Ertuğrul Zekai Ökte. – Ankara: – Türkiye Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, – 1988. – s.1551.

fərqli mənalarda işlənməsinə səbəb olmuşdur. Əslində semantik diferensiallaşma situasiyaya görə mənada yaranan çalar fərqlənməsidir. Bu fərqlənmə semantik genişlənmə və ya daralma şəklində əks olunmuşdur. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun dilçilik, ədəbiyyat, musiqi, astronomiya, coğrafiya, tibb sahələri üzrə termin yaradıcılığında leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı zənginliyi ilə seçilir.

“Morfoloji yolla söz yaradıcılığı” adlı dördüncü yarımfəsildə türk dillərində bu dövrdə ən məhsuldar sözyaratma vasitəsi olan morfoloji üsulla söz yaradıcılığı təhlil edilmişdir. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi dilin inkişafı ilə bağlı yaranan anlayışların yaradılması üsullarından biri də şəkilçilərin sözlərə əlavə edilməsi ilə yeni sözlərin yaradılmasıdır. Elmi əsərlərdə terminlərin yaranmasında özünü göstərən şəkilçilər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır: isimlərdən isim düzəldən şəkilçilər, feillərdən isim düzəldən şəkilçilər.

XIII-XVI əsrlərdə elmi üsluba aid əsərlərdə -çı şəkilçisi ilə əmələ gələn çoxsaylı peşə-sənət adları işlənmişdir. Məsələn: *bazarçı, satıcı, halvacı, tegirmenci, yetci* (qəssab), *ötməkci, taşçı, demürçi, furuncu, eyerci* (yəhər düzəldən), *kalıççı, kiriyçi, okcu, yayçı, kalkancı, közgüçü, qayıyçı, bardaqçı* və s. XV əsr Çağatay türkcəsində -çı,-çi şəkilçisinin iki funksiyası diqqəti cəlb edir: 1. mənəb bildirən sözlər əmələ gətirir; 2. peşə-sənət bildirən sözlər əmələ gətirir. Çağatay türkcəsində bu şəkilçi ilə əmələ gələn *arbağçı* (sehirbaz), *çağgunçı* (yağmacı, quldur), *kimeçi* (gəmiçi), *körümçi* (münəccim), *taqaçı* (nəlbənd), *tapuğçı, kavgunçı* və s. sözlər işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Çağatay türkcəsində işlənən -vul şəkilçisi monqolcadan keçmişdir. İsimdən isim düzəldən bu şəkilçi ilə çağatay türkcəsində *hirevül, aravul, çağdavul, yangavul, sözevül, tapavul, kitpevül, yasavul, bökevül, şığavul, daqavul* kimi sözlər əmələ gəlmişdir. Türk dillərində feillərdən isim düzəldən ən geniş yayılmış şəkilçi **-ma(q),-mə(k)** şəkilçisidir. Dövrün abidələrində bu şəkilçilərlə *göyündürmə, burma* (mancınıq), *çalma* (sarıq), *qıyma, yarma, sağışlama, sürmə, dikmə, töləmə* (borcünü ödəmə), *yaltrımağ* (şimşək), *yaşmaq* kimi

sözlər işlənmişdir. Dövrün elmi əsərlərində *-ıcı/-ici* (kaşandurici, aluçı, ırlayıcı, kütüçi (çoban), tögüci); *-man* (talışman, azman, tegirmen, çekmen), *-t* (büget (su bəndi), qurut, keçüt, yoğurt), *-daş* (boydaş, tendəş), *-duruq* (burunduruq, sakalduruq, ağızduruq), *-esi* (dürtesi, içesi) şəkilçiləri vasitəsilə də yeni sözlər əmələ gəlmişdir. Bu sözlərin bir qismi müasir türk dillərində tamamilən aktivliyini itirmiş, arxaizmə çevrilmiş, yaxud da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Elmi üslubda yazılmış əsərlər mürəkkəb təfəkkür tərzinin ifadəsi olduğundan anlayışları ifadə edən sözlərin müəyyən bir hissəsini mürəkkəb dil vahidləri təşkil edir. Belə terminoloji vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri **“Sintaktik yolla söz yaradıcılığı”** yarım-fəslində araşdırılmışdır. XIII-XIV əsr abidələrinə nəzər saldıqda görürük ki, sintaktik yolla söz yaradıcılığı əvvəlki mərhələlərə nisbətən bir qədər fərqli şəkildə işlənmişdir. Əgər bu mərhələyə qədər əsasən türk mənşəli sözlərin birləşməsi müşahidə olunursa, XII əsrin sonlarından başlayaraq abidələrdə eyni zamanda alınma konstruksiyalı mürəkkəb birləşmələr diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində terminlərin yaranması XIII-XVI əsrlərdə elmi üslubda işləkdir. *“Bu hər şeydən əvvəl, elmi terminologiyanın formalaşdığı ilkin mərhələdə digər üsullarla termin yaradıcılığının tam sistemə düşməməsi faktı ilə bağlı idi. Xüsusilə, morfoloji üsulun (müasir elmlərin terminologiyasında əsas yer tutan bu üsulun) ləng sistemə düşməsi termin yaradıcılığı üçün ağırlıq mərkəzinin sintaktik üsulun üzərinə istiqamətlənməsində başlıca rol oynamışdır”*³⁴. Dövrün elmi əsərlərində sintaktik yolla yaranan terminləri bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Söz birləşməsi şəklində olan terminlər. Türk dillərində sözlərin birləşməsi prosesi situativ və ya daimi xarakter daşıyır. Belə situativ birləşmələrin tərəflərinin birlikdə yeni bir məfhumu ifadə edərək leksik sabitlik qazanması onların mahiyyətini dəyişir və onlar sabit leksik birləşmələrə çevrilirlər. Türk dillərində sözlərin sabit

³⁴ Adilov, V. Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu/ V. Z. Adilov. – Bakı: Nurlan, – 2002. – s. 35

leksik birləşmələrə çevrilməsi iki aspektdən özünü göstərir: frazeoloji birləşmələr və terminoloji birləşmələr. XIII-XVI əsrlərdə elmi üslub nümunələrində terminoloji birləşmələr şəkildə dil vahidləri işləklik daşıyır. Məsələn: atəş parəsi (iltihablı çibanlar şəkildə özünü göstərən dəri xəstəliyi), dağlağı dəmiri (tibbi alət), sıtma ditremegi, sıtma nevbəti, tavuk karağusu, toñuz başı (çiban növü), oñurğa iligi, qan qurşu, qan uyuşmağı, incik kemiği, göz kapağı və s. Belə birləşmələr quruluş baxımından sintaktik birləşmələrə bənzəsələr də, onlar vahid məfhumu ifadə edərək leksik birləşmələr kimi işlənməsi ilə seçilir. Məsələn. XIV əsr qıpçaq dil nümunəsi olan “Əd-dürrətül müdiyyə fil luğatit-türkiyyə” əsərində işlənən temür kömlek (zireh), qara yarmuq (mis pul), geyik sığır (yabanı sığır), keşi münüztü (bitki), sarı quş (bayquş), şerü baş (komandır), yir qanat (yarasa) kimi nümunələrdə tərəflər arası daxili semantik vahidliyi müşahidə etmək mümkündür. Nümunələrin hər birində iki söz birləşərək yeni məfhumu ifadə etmişdir.

XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində yazılmış elmi mənbələrdə işlənən söz birləşmələri şəkildə olan terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: Birinci növ təyini söz birləşmələri. Məsələn: “*Arabca ana cəmrə derlər, qızıl yeldür sarılığı dəxi olur*”. (25a)³⁵; “*Aq zac (dəmir sulfat) ki dadında biraz ekşilik vardır*” (P18a.3); İkinci növ təyini söz birləşmələri. Məsələn, “*Diş ağrısına bunlar yarar ebem gömeci, ilğün yemişi, at südi, beg börki...*” (41a.5). Yaxud da, “ağı ağacı” oleandr bitkisinin XIV əsr tibb kitablarındakı adıdır: “*Ağı ağacı aña farsicə xarzəhrə və ərəbcə dıfli derlər*” (6b.2)³⁶.

2. İzafət birləşmələri. XIII-XVI əsr elmi əsərlərində izafət birləşmələri işləkdir. Xüsusilə, dəqiq elmlər sahəsində bu tendensiya olduqca güclüdür. Məsələn, *atveli-əyyam* (ən uzun gün), *bəhri-məscur* (göydə olduğu ehtimal edilən dəniz), *daireyi-hindiyə* (günəş saati), *xətti-nisfi-nahar* (meridian), *Netabin-nəqş* (ulduz adı) və s. Bu dövrün abidələrində işlənən izafətlər iki şəkildə qruplaşdırılmışdır:

³⁵ Bereket, H. Tuhfei- Mübarizi/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: TDK yayımları, – 2013. – 486 s.

³⁶ İshak bin Murad. Edviye-i-Mufrede/ İshak bin Murad, hazırlayan: M.Canpolat, Z.Önlər. – Ankara: TDK yayımları, – 2016. – 346 s.

1. adyektiv izafət konstruksiyaları: unnabı-cürcani, nemeki-enderani, ənbəri-xam, aqsayı-məşriq, aqsayı-məğrib, zuhveyi- kübra, bədri-istiqlal, nəsxi-əsgər (Mərrix), nəşgi- əkbər (Zuhal) və s.

2. substantiv izafət konstruksiyaları: sufuful-harnup, sufuful-buzur, cəvarişi-kündür, abdu-səlam, bəzril-basal, bəzril-circir, dəryayi-mühit, biladi-Rus və s.

Əsərlərin ümumi quruluşuna nəzər saldıqda, sintaktik birləşmələr şəklində söz birləşmələri və tərkiblər üstünlük təşkil edir.

“XIII-XVI əsrlər türk dillərində alınma terminlər” adlı yarım-fəsildə elmi üslubda alınma terminlər, onların mənşəyi və leksik-semantik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Orta əsrlər elmi universallığı çərçivəsində şərq dillərindən alınmaların çoxluğu diqqəti cəlb edir. İlk türkdilli müəllif əsərlərindən başlayaraq elmi üslubda ərəb və fars alınmaları, bəzi məqamlarda yunan və latın, hind və az miqdarda çin mənşəli sözlər işlənmişdir. Xüsusilə, izafət tərkibli terminlərin istifadə dairəsi genişdir. Məsələn, riyaziyyata aid ədədi-küsür, xaneyi-‘aşerati-miati-uluf, cəmi-küsuri ma’al-küsür, cümləyi-kübra (azalan), cümləyi-suğra (çıxılan), botanikaya aid darı-fulful, lisanul-həməl (bağayarpağı), cevzi-buya, huzazı-məkki, müşki taraması, tibbə aid reg-bənd (qanaxmanın qarşısını almaq üçün istifadə edilən sarğı), zatur-riyə (pnevmaniya), sufuli-safra (səfranın çox olduğu bədən), zulqul-məad (mədə xəstəliyi), zatül-cənb (ağciyər pərdəsinin iltihabı), ədəbiyyata aid bəhri-münsərih, aslami-musabbağ, arizu amik, beytul-qəzəl, dairəyi-müctəlibə, beyti-mərhun və s.

Müəyyənləşdirilir ki, mövcud elmi üslub nümunələrində alınmaların işləklik statistikası əsrlər üzrə də fərqli şəkildə təzahür edir. XIV əsrə aid ilk tibb mənbələrindən olan “Təhfeyi-Mübarizi” əsərinin lüğət tərkibi 2045 sözdən ibarətdir. Onlardan 575-i ərəb, 158-i fars dilinə, 26-ı yunan dilinə məxsusdur. Bu isə əsərin lüğət tərkibində alınma sözlərin payının 37% olduğunu göstərir. XIV əsrdə İshaq bin Murad tərəfindən yazılmış “Əd-dür-rətül-mudiyyə fil-lüğət-türkiyyə” əsərində isə işlənən 736 termindən 57-si alınmadır. XV əsrin həkim-alimi Mahmud Şirvaninin Bağdadının “Kitabüt-təbih” əsərinə əsaslanaraq yazdığı kitabın lüğət tərkibinə nəzər salsaq

görürük ki, istifadə edilmiş 1876 sözdən 524-i ərəb, 225-i fars, 13-ü yunan, biri italyan, biri çin dilindən alınmadır. 1112 söz isə türk mənşəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər sırasında Osmanlıcada ərəb və fars sözləri əsasında yaranmış yemək adları və ya tibbi anlayışlar da var. 1547-ci ildə qələmə alınmış "Töhfətüz-zaman" əsərində işlənən terminlərin 85% alınmadır. Riyaziyyata aid yazılmış "Məcməül-qəvaid" əsərində də alınmalar üstünlük təşkil edir. Mətnlərdəki bu sözlərin ağırlığını aradan qaldıran, dilin sintaktik quruluşuna yad olan sintaktik strukturu qismən zəiflədən, mətni oxunaqlı hala gətirən isə türk dillərinə məxsus hal və ya xəbərlik şəkilçiləri, etmək, eyləmək, olmaq, bolmaq, qılmaq, yapmak və s. feilləridir. XIII-XVI əsrlər türk dillərində riyaziyyat, ədəbiyyat və dilçilikdə klassikləşmə, alınma sözlərə və qəliblərə meyl nə qədər yüksək olsa da, təbiət elmləri olan coğrafiya, astronomiya, tibb, tarix elmlərinə adi əsərlərdə sadə sözlər üstünlük təşkil edir.

Dissertasiyanın "**XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun qrammatik xüsusiyyətləri**" adlı dördüncü fəslə elmi əsərlərin morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. "**Dövrün elmi əsərlərində qrammatik kateqoriyalar**" adlanan birinci yarımfəsildə mənsubiyyət, hal, kəmiyyət kateqoriyaları təhlil edilmiş, dövrün regional türk dillərində onların ifadə vasitələri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər müqayisə olunmuşdur. Kəmiyyət, mənsubiyyət, hal kateqoriyalarının istifadə qaydaları, qrammatika əsərlərində onlarla bağlı verilən izahlar və onların dillərarası spesifik işlənmə formaları dövrün dil xüsusiyyətini özündə əks etdirir.

XIII-XVI əsrlərə aid türkdilli abidələrdə kəmiyyət kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi -lar şəkilçisidir. XVI əsrdə qələmə alınan "Müyyəssirətül-ülum" əsərində müəllif türk dillərində kəmiyyətə ikilik anlayışını da daxil etmişdir: "*Əgər ər olsa bir ər isə müfrədi- müzəkkəri-mühatab iki ər isə təsniiye-i müzəkkəri- muhatab, üç ər və ya daha artuq isə cəmi-müzəkkəri-muhatab*" (MU.57.1-3). "Ət-töhfətüz-zəkiyyə fil-lüğət-it-türkiyə" əsərində isə ikilik haqqında "*türkiy dildə ikilik yoq, ikilik manası bu dildə ikki sözünün özünü*

qullaş yolu bilən ifadalanadı”, – deyə izah edilir³⁷. Çağatay türkcəsində -lar şəkilçisi əsas cəmlilik əlaməti olsa da əsərlərdə cəm formasında alınan səyyarat (planetlər), ənbiya (peyğəmbərlər), ətbaq (təbəqələr), ətibba (həkimlər) kimi sözlərin timsalında ərəb və fars cəmləmələri də özünü göstərir. “Mühakimətül-lügatəyn” əsərində söz birləşmələrində kəmiyyətə görə uzlaşma fərqli əlamətlərlə seçilir. Məsələn, “*yana yazı quşlarıdın toğdaq və toğdari... dik quşları atları yoxdur*” cümləsində *quşları atları* birləşməsinin hər iki tərəfi cəmdə işlənsə də onunla eyni səhifədə “və canvarlarının unidin bir at kişnemegine şihe at koyuqurlar (B18 b)³⁸ cümləsində *canvarlarının unidi* birləşməsində tərəflərdən biri cəmdə digəri təkdə işlənmişdir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də əsasən ismə bağlı olsa da bütün qrammatik strukturun təşkilində vacib rol oynayan mənsubiyyət kateqoriyasıdır. “*İki söz arasında mənsubluq, aidiyyətlik, sahiblik kimi münasibətləri ifadə edən mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya və ya subyektlə obyekt arasındakı atributiv əlaqəni bildirir*”³⁹. XIII-XVI əsr elmi əsərlərində bu kateqoriya əsasən morfoloji, morfoloji-sintaktik və sintaktik üsulla, yəni mənsubiyyət şəkilçisinin əlavə edilməsi və söz birləşmələri şəklində ifadə edilmişdir. Məsələn: “*Bu mənim ardım, arqam, ol mənim tayancım*” (130 -4); “*fulannıq bernesini kesilməs bizdin, tüştü yüzün (35-5)*”; “*Bir yanğa evürdilər başlarını, egdilər başlarını (107-7)*”⁴⁰. Göründüyü kimi, cümlə daxilində bəzən sözlərin sonuna şəkilçi artırmaqla, bəzən də şəxs əvəzliyi ilə birlikdə birləşmə şəklində mənsubiyyət ifadə edilmişdir. Lakin, “*Əd-dürrətülmüdiyyə...*” əsərində mənsubiyyət kateqoriyasının ancaq morfoloji üsulla əmələ gəlməsi haqqında izah verilmişdir. Müəllif söz sonuna

³⁷ Муталлибов, С.М. Ат-тухфатуз-закниятү фил-лугатит туркия/ С. Муталлибов. – Тошкент: ФАН нашриети, – 1968. – с.106

³⁸ Nevayi, A. Mühakemetul-lügatəyn / A.Nevayi, haz. F.S.Barutçu Önder. – Ankara: TDK yayınları, – 1996. – 244 s.

³⁹ Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası/ Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.189

⁴⁰ Zemahşeri M. Mukaddimətül-ədəb Hvarizm türkcəsi ilə tərcümeli Şuşter nüshası / M. Zemahşeri, yayımlayan. N. Yuce. – Ankara: TDK yayınları, – 2014. – 227s.

sukunlu mim artırıldığını yazsa da, verdiyi bütün nümunələrdə “m”-dən əvvəlki hərfələrin üstündə ötrə işarəsi qoyulmuşdur: başım-باشم, gözüüm - كُزْمُ, atum - اَتْمُ, qardaşum - قَرْدَشْمُ”. Bu isə dövrün Anadolu türkcəsində şəkilçinin dodaqlanan variantının işlək olduğunu göstərir. Çağatay türkcəsində isə şəkilçi həm dodaq, həm də damaq ahənginə uyğun olaraq istifadə edilmişdir. Məsələn, Niyazinin “Əl-luğatün-Nəvaiyyə vəl- istişhadatü l-cağatiyyə” əsərində mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxsinin təki -m, -im, -im,- um,-üm şəkilçiləri ilə əmələ gəlmişdir: “*Ey közüm yaruğlıq istersen*”; “*Çaq könglüm xublar köngli ara tapdı şikəst*”⁴¹ və s. Qıpçaq türkcəsində də çağatay türkcəsində olduğu kimi şəkilçinin həm -ı/i, həm də -u/ü ilə işlənən variantları olmuşdur.

Dövrün elmi əsərlərində ikinci şəxsin təki sağırnunla ifadə edilmişdir. İshaq bin Murad şəkilçinin ك sukunlu kəflə yazıldığını bildirir. Lakin nümunələrdə sağırnundan əvvəl damma işarəsindən istifadə edilir: qardaşuñ- قَرْدَشْكَ, atuñ - اَتْكَ, közüñ- كُزْكَ, başuñ- باشْكَ və s. Çağatayca və qıpçaqca əsərlərdə isə şəkilçinin qismən istisnalar olsa da əsasən dodaq və damaq ahənginə uyğun şəkildə işləndiyi müşahidə edilir.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin cəm formaları I şəxsdə -mız,-muz, II şəxsdə -ñız,-ñuz, III şəxsdə -ları/ləri şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. I və II şəxsdə şəkilçilərlə söz arasına bitişdirici sait kimi -ı- və -u- əlavə edilmişdir. Şəkilçilərin yazılışında bir qayda tətbiq olunmamış, müxtəlif əsərlərdə şəkilçinin saitləri həm hərəkə, həm də hərfələrlə göstərilmişdir: كُزْمِز, كُزْمِز, كُزْمِز, كُزْمِز, كُزْمِز və s.

Dövrün dilçilik əsərlərində mənsubiyyət kateqoriyası haqqında geniş nəzəri məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Hətta bəzi məqamlarda mənsubiyyət şəkilçisi yiyəlik hal və xəbərlik şəkilçiləri ilə qarışdırılmışdır.

“XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi əsərlərdə cümlənin növləri” adlanan ikinci yarımfəsildə cümlənin məqsəd və intonasıya görə növləri, onların elmi əsərlərdə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

⁴¹ Niyazi. El- luğatu- Nəvaiyyə vəl- istişhadatu-l- cağatiyyə/ Niyazi. hazırlayan: M.Kaçalın. – Ankara: TDK yayımları, – 2011. – s.795-796

Elmi mətnlərdə fikrin ifadə edilməsi məqsədilə dilin qrammatik və sintaktik quruluşunu özündə ehtiva edən müxtəlif cümlə modellərindən istifadə olunmuşdur. Belə cümlələr təfəkkürün məhsulu olan elmi bilikləri əks etdirdiyinə görə burada fikrin konkret ifadəsi və məlumatların dəqiqliyi özünü göstərir. A.Əlizadə yazır: *"Yəni məntiqi ardıcılıq, dəqiqlik ilə sintaktik konstruksiyaların intensivliyi sözlərin müəyyən sırasının gözlənilməsi elmi üslubun səciyyəvi əlamətlərindəndir"*⁴².

Dövrün elmi əsərlərində nəqli cümlələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Təsviri xarakter daşıyan nəqli cümlələr sadə fikirlərin əsas ifadə vasitəsidir. Cümlələrdə ədəbi dilin normalarına uyğun olaraq söz sırasının qorunduğu, yəni bu cümlələrdə əvvəlcə mübtəda sonra xəbərin işlənməsi müşahidə olunur. Tərcümə xarakterli əsərlərdə, xüsusilə sətiraltı tipli tərcümələrdə isə orijinal mətnin təsiri ilə əksərən bu sıra pozulur. Məsələn: *"İsmi-mənsub tərkibi-taqyidür, mənsubun ileyh mənasındur, yəni anı nisbət olunmuş deməkdir"*⁴³ cümləsində söz sırası mühafizə olunmuşdur. Eyni əsərdə verilən *"Nisbət bir əmri axara nəzərən gözətməyə dirlər ikisinin beynində nevan bir münasəbat olmaqla. Məsələ bağı iki vəchlə təsvür eylərüz, bir nisbətsiz bir də nisbətə"* cümləsində isə türk dillərinin sintaktik strukturu gözlənilmir, söz sırası pozulur.

Sual cümlələri isə ünsiyyət zamanı bu və ya digər fikri öyrənmək, yaxud da dəqiqləşdirmək üçün sorğu məqsədilə istifadə olunduğundan elmi əsərlərin dilində işləkliyi azdır. Sual cümlələri bəzən lüğətlərdə izahedici məqamda, bəzən isə müəllif üslubundan asılı olaraq məsələni sual kimi qoyub ona cavab şəklində izah verilməsi əsasında tərtib olunan əsərlərdə işlənmişdir. Sual cümlələrini yaranma xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1.Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn cümlələr. Məsələn: *Bu ilmni*

⁴² Əlizadə, A. C. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu/ A. C. Əlizadə. – Bakı: ARKTN Poliqrafiya, –1996. – s.69

⁴³ Bergamalı, K. Muessiretul-ulum/ K. Bergamalı, hazırlayan. E.Karabacak. – Ankara: TDK yayımları, – 2009. – s.34

*neyüçün Aruz didilər*⁴⁴; *Bevliñ yedi nesneyile renc ne dürlüdür?*; *Otlar qaç dürlüdür?*⁴⁵; 2. Ədatlar ilə əmələ gələn cümlələr. Məgər, bəs, -mı⁴ ədatları sual cümlələrinin qurulmasında əsas vasitələrdəndir.

Dövrün elmi əsərlərində müşahidə olunan cümlə tipləri müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti elmi bilikləri əks etdirən faktların çatdırılması olduğu üçün belə mətnlərdə sual və nida cümlələri deyil, nəqli və əmr cümlələri üstünlük təşkil edir.

Dördüncü fəslin **“Elmi üslubda cümlə quruluşunun inkişaf tendensiyaları”** adlı üçüncü yarımfəslində elmi əsərlərdə işlənən cümlə növlərinə əsasən türk dillərində cümlə strukturunun formalaşma mərhələləri və sadədən mürəkkəbə doğru sintaktik sistemin inkişafı təhlil edilmişdir. XIII-XVI əsrlərdə türkdilli elmi əsərlərin cümlə strukturunda mürəkkəb cümlənin inkişafında aşağıdakı tendensiyalar müşahidə olunur:

1. Türk dillərinin cümlə strukturunun spesifik cəhəti olan tərkiblər əsasında formalaşan cümlələr.

2. Və bağlayıcısı ilə əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlələr.

3. ki bağlayıcısı ilə yaranan mürəkkəb cümlələr.

XIII-XVI əsrlərdə elmi üslubda yazılmış əsərlərdə öz əksini tapan cümlələr bunu söyləməyə əsas verir ki, hər üç tip mürəkkəb cümlə strukturunu işləkliyə malik olmuşdur. Bu baxımdan XIII-XVI əsrlərdə türkdilli elmi əsərlərin cümlə strukturunu çoxşaxəlidir. Sadə cümlə quruluşu belə əsərlərdə daha çox iç-içə cümlə tipləri ilə əvəzlənir. Bu zaman feil tərkibləri cümlə quruluşunda öz aparıcı mövqeyi ilə seçilir.

“Elmi əsərlərdə feil tərkibləri və cümlə strukturunun inkişafı” adlanan dördüncü yarımfəsildə belə cümlə tiplərinin elmi üslubda rolu, əsərlərdə işlənmə tezliyi və tarixi qrammatika baxımından onlara yanaşma prinsipləri öz əksini tapmışdır. Onu da

⁴⁴ Nevayi, A. Mizantül-əvzan / A.Nevayi, hazırlayan. K.Eraslan. – Ankara: TDK yayımları, – 2015. – s.13

⁴⁵ Berekət, H. Tuhfei-Mübarizi/ H. Berekət, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: TDK yayımları, – 2013. – s.67,25.

qeyd edək ki, verilən bu tipli cümlələrin dövrün əsərlərində çoxluq təşkil etməsi mürəkkəb cümlə strukturunun formalaşma meyarları ilə bağlıdır. Mürəkkəb fikrin ifadəsinin cümlədə əks olunmasının ilkin nümunələri Orxon-Yenisey abidələrində də öz əksini tapmışdır. Sonrakı dövr yazılı abidələrində mürəkkəb fikrin uzun, qarışıq, geniş cümlə strukturu ilə oxucuya çatdırılması davam etmişdir. Məsələn: “*Anuñ səbəbi şol ğaliz buhardur kim, dimağa varur*” (19a)⁴⁶; “*İskəndəri-Zülqarneyn şəhri-məzkuru xarap bulup imarət eylədi, dirlər.*”⁴⁷; “*Bilgil iy tabib kim bizə vacibdür ki, dağın aməmindən öndin keyfiyyətini və mənəfatini və mazərrətini və qanqı mizacda istimal etmək gərəkdür bildirəvüz*”⁴⁸ və s. Elmi əsərlərdən verilən nümunələrin hər birində fikirlərin konkret təsviri mürəkkəb, daha doğrusu geniş, əhatələnmiş şəkildə ifadə edilmişdir. Bəzi mütəxəssislər tərkiblərin cümlə daxilində mürəkkəb fikri ifadə etmə xüsusiyyətini sadəcə cümləni genişləndirmə funksiyası kimi qəbul edir, bəziləri isə budaq cümləyə ekvivalent sayır. Əlbəttə, məsələyə yanaşma təkcə müasir aspektdən deyil, tarixi inkişaf aspektindən də olmalıdır. Belə ki, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərinin tarixən zaman ifadə etmə xüsusiyyəti onların təsriflənən formadan təsriflənməyə doğru inkişaf etməsini göstərir. Feilin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan zaman anlayışı bugünkü feili sifət və feili bağlamalarda da öz əksini tapır. Feilin zaman şəkilçiləri ilə -ib⁴, -miş⁴, -ar², -acaq² feili bağlama, feili sifət şəkilçiləri arasındakı mənə yaxınlığı, tarixi abidələrdə bu şəkilçilərin omonimliyi feili sifət və feili bağlamaların zaman məlhumunu özündə ehtiva etdiyini göstərir. Məsələn, XIV əsrə aid “Əd-dürretül müdiyyə” əsərində “*Kelip ne yizder sen?*” (19a); *Sen volturup laf vurur san* (Oturub söz atırsan) (20b) və s. cümlələrdə bu özünü qabarıq şəkildə göstərir.

⁴⁶ Bereket, H. Hulasa/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: 2016. – 623 s.

⁴⁷ Piri Reis. Kitabı- Bahriye / Piri Reis, editör: Ertuğrul Zekai Ökte. – Ankara: – Türkiyə Kültür və Turizm Bakanlığı yayınları, – 1988. – s.148

⁴⁸ Sabuncuoğlu, Ş. Cerrahiyyə'tl-Haniyyə [2 ciltte] / Şerafeddin Sabuncuoğlu, hazırlayan: İltər Uzel, – Ankara: TTK yayınları, – c.1. – 1992. – s.140.

Türk dillərində cümlənin inkişafında mürəkkəbləşmə prosesi ilə bağlı tədqiqat aparən Q. Əbdürrəhmanov feili sifət və feili bağlamaların cümlədəki funksionallığından bəhs edərkən yazır: *"Tabelilik bağlayıcılarının və feilin şəxsi formalarının (verbum finitum) inkişafı feili sifət, feili bağlama və feilin şərt formasının müstəqilliyinin tədricən azalmasına gətirib çıxardı. Bu isə öz növbəsində onların zəifləməsinə səbəb oldu"*⁴⁹. Ümumiyyətlə, feili sifət və feili bağlama tərkiblərinin cümlə daxilində funksionallığının genişliyi fərqli fikirlərə səbəb olsa da, birmənalı şəkildə deyə bilərik ki, elmi əsərlərdə bəzi feil tərkibləri budaq cümlə şəklində ilkin tabeli mürəkkəb cümlənin strukturunun əsasını təşkil edən tərəf kimi çıxış etmişdir.

K. Abdullayev yazır: *"Sintaktik analizin formal aspekti biza imkan verir ki, tərkibində şəxssiz tərkib olan cümlələri sadə cümlə kimi qəbul edək. Amma sintaktik analizin semantik aspekti bu konstruksiyaları budaq cümlələrin analogları, qarşılıqları və yaxud pragmatik variantları kimi qəbul etməyə gətirib çıxarır. Bu iki halı eyni zamanda qəbul etmək məcburiyyətindəyik"*⁵⁰. Belə cümlələr budaq cümlələrin analogu olaraq polipredikativlik yaradır və məzmun planında budaq cümlə konstruksiyasına bənzəyir.

Orta əsrlərdə elmi üslubda yazılmış əsərlərdə də çoxkomponentli sadə bir cümlə digər sadə cümlənin tərkibində substantiv və adyektiv kompleksə çevrilməsi halları müşahidə edilir. Bu zaman təyinedici şəkilçilər xəbərlərdən isimləşməyə meyilli konstruksiyalar yaradaraq əslində ardıcılıq, yaxud sadalama yolu ilə yanaşma əlaqəsinə əsaslanan cümlələr əmələ gətirir. Məsələn, Şirvanlı Mahmudun *"Tərcümeyi-İbni Kəsir"* əsərində yazılır: *"Kendüyi aña tapar suretinde göstərip katına varıcaq Mengü Temuri sühüleyüp mecruh kıldı"*⁵¹ nümunəsi daxilində bir neçə sadə

⁴⁹ Абдурахманов, Г.А. Синтаксис осложненного предложения (К некоторым спорным вопросам синтаксиса тюркских языков// – Москва: Структура и история тюркских языков, – 1971. – с. 138-147. - с.141.

⁵⁰ Abdulla, K. M. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri / K. M. Abdulla. – Bakı: MTM – Innovation, – 2016. – s.195.

⁵¹ Şirvanlı, M. Tarihi ibni-Kesir tərcüməsi/ M.Şirvanlı, hazırlayan: A. Özkan. –

cümlənin birləşməsi özünü göstərir: 1.Kendüyi aña tapar suretinde göstərib (di). 2.Katına varıcaq (dı). 3.Meñgü Temüri süñüleyüp(di). 4.Mengü Temüri mecruh kıldı. Bu cümlələr transformasiya nəticəsində tərz və zaman xüsusiyyətlərini əks etdirən konstruksiyalar şəklində birləşir. Lakin bu nümunənin başqalarından fərqi burada birinci hissənin zaman budaq cümləsinin ekvivalenti kimi çıxış etməsidir. Yəni, burada iki mərhələli transformasiya əsasında ayrı-ayrılıqda iki mürəkkəb semantik konstruksiyalı cümlə birləşməsi əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, türk dillərində cümlə strukturunda mürəkkəb fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan feil tərkibləri yaxud transformlar, necə adlanmasından asılı olmayaraq mürəkkəb cümlənin inkişaf yolunda xüsusi bir vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Belə cümlələr müxtəlif qaynaqlarda “mürəkkəbləşmiş” sadə cümlə, budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, karmaşık birləşik cümlə, iç-içə bileşik cümlə adlandırılmışdır.

“Elmi üslubda mürəkkəb cümlə” adlanan beşinci yarımfəsildə XIII-XVI əsr türkdilli elmi əsərlərdə mürəkkəb cümlənin inkişafı xarakterizə edilmişdir. Mürəkkəb fikrin ifadəsi üçün, yaxud da ilkin dövrlərdə hərfi tərcümə prosesi nəticəsində yad dil qəlibinin transliterasiyası üçün özünü göstərən müxtəlif mürəkkəb cümlə növləri dövrün elmi üslubunu bədii üslubdan fərqləndirən əsas əlamətdir. Ardıcıl cümlə zəncirlərinin işlənməsi və belə cümlələrin *və, kim, şöylə kim* bağlayıcıları ilə birləşməsi mürəkkəb cümlə strukturunun əsas göstəriciləridir. Məsələn: *“Baraş bir rəncdür kim, tenüñ dərisi ala ala ağarur, şöylə kim əgər iynəyilə dürtərlərisə ol aq yeri su çıkar qan yerine (115a 1-2)⁵²”; “Amma Türki ve Farsi ve Hindi əsl tillərinin mənşəsidür ki Nuh peyğəmbər salavahullahı aleyhining üç oğlığa kim Yafəs və Sam və Hamdur, yetişür (B5a14)⁵³”*. Müxtəlif elmi əsərlərdən verilən cümlələrdən göründüyü

Ankara: TDK yayımları, – 2009. – s.398.

⁵² Bereket, H. Hulasa/ H. Bereket, hazırlayan. B. Erdağı Doğuer. – Ankara: 2016. – 623 s.

⁵³ Nevayi, A. Muhakemetul-luğateyn / A.Nevayi, haz. F.S.Barutçu Önder. – Ankara: TDK yayımları, – 1996. – 244 s.

kimi, XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində mürəkkəb cümlə strukturu tam formalaşmış, hər bir növə aid cümlə tipləri işlənmişdir.

İki və daha artıq cümlənin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsi nəticəsində meydana çıxan tabesiz mürəkkəb cümlələr XIII-XVI əsr elmi əsərlərində, xüsusilə tibb və tarixə aid nümunələrdə öz işləkliyi ilə seçilir. K.Abdulla bu baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlə haqqında yazır: *"Azərbaycan dilində və eləcə də bir sıra inkişaf etmiş türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlə faktiki olaraq özünü mürəkkəb sintaktik kompleks kimi deyil, tərkibi sintaktik kompleks kimi göstərir"*⁵⁴. Məsələn, "Məcəmaül-Qəvaid" əsərində verilən *"Fəhm itməgə bu qədər təsvir kafidir, bəkisi dəxi ala həza qıyas olma, amma mənzili-həftümdə ki, xane-i aşerati- miatı ulıfdu, yəni on kəz yüz biñ xanəsidür anda siyaqatılə bu şəkl yazılmışdır"* (8a,1-4)⁵⁵ cümləsi ənənəvi dilçilikdə tabesiz mürəkkəb cümlə adlansa da, ifadə etdiyi məzmun və struktur genişliyi məlum cümlə çərçivəsinə sığmır. Çünki burada yanaşma ilə iki cümlə, həm də qarşılaşdırma əlaqəsi ilə daha bir cümlə birləşmişdir. M.Musayev belə tipli sintaktik konstruksiyaları cümlə intonasional mikromətn örnəkləri adlandıraraq yazır: *"Sözü gedən mikromətn örnəkləri konkret qurucu üzvləri olmayan, kontekstə və diskursa görə diferensiaslaşan dil-danışıq parçalarıdır...Çünki bunlar monopredikativ və yarım-predikativ quruluşlu sadə cümlələr və xüsusi mürəkkəb səciyyəli polipredikativ vahidlərlə əsl mətn örnəkləri arasındakı linqvistik qarşılaşmanı "yumşaltmaqda" və bütövlükdə bunların birindən digərinə keçid rolunu oynamaqdadır"*⁵⁶.

Elmi mətnlərdə ayrılıqda bitkin cümlələr olan MSB komponentləri bir çərçivə daxilində daha ümumi fikri ifadə edir. Komponentlərin birgəliyi ilkin məqamlarda toxunulmazlıq çərçivəsində olsa da, assosiativlik semantik sərhədlərin dəyişməsinə

⁵⁴ Abdulla, K. M. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri / K. M. Abdulla. – Bakı: MTM – Innovation, – 2016. – s.159

⁵⁵ Özçelik, S. Muhyeddin Muhammed'in Məcəma'ül-Kavâ'id adlı əsəri: / doktora tezi/ – İstanbul, – 2009. – 402 s.

⁵⁶ Musayev, M. M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi/ M. M. Musayev. – Bakı: Kitab aləmi, – 2010. – s.82

gətirib çıxarır. Məsələn, XVI əsr nümunəsi "Müyyəssirətül-ülüm" əsərində mübtədanın izahı ilə bağlı verilən hissəyə nəzər salmaq. "Zeyd babası qayimdir disək /mübtədanın xəbəri cümleyi-ismiyə olur /yəni Zeyd mübtədə olur/babası mübtədayi-sani olur/ qayimdur mübtədayi-saninin xəbəri olur/mübtədayi sani xəbər ilə mübtədayi əvvəlün xəbəri olur. (M.U. 127:6-9). Göründüyü kimi, struktur daxili hər bir komponent ayrılıqda daşdığı informativ dəyəri hipertema çərçivəsində cilalayaaraq bir bütöv yaradır. Bu, komponentlərarası semantik və struktur əlaqə nəticəsində baş verir. MSB-nin ilk hissəsində təqdim olunan "Zeyd babası qayimdir" komponenti bütünlükdə hipertemanın semantik əsasını təşkil edir. Ayrı-ayrılıqda "Yəni Zeyd mübtədə olur", "Babası mübtədayi-sani olur", "Qayimdur mübtədayi-saninin xəbəri olur", "Mübtədayi-sani xəbər ilə mübtədayi-əvvəlün xəbəri olur" hissələrini birləşdirən semantik əsas "Zeyd babası qayimdir" fikridir. Bu semantik əlaqə mətnyaradıcı struktur əlaqə vasitələri ilə bir vahid şəkildə cilalanır. Hər komponent sonunda işlənən "olur" hissəciyi təkrarlanaraq, ayrı-ayrılıqda olan cümlələri həm də struktur cəhətdən birləşdirir. MSB-nin təşkiledici faktoru kimi işlənən "olur" feili tərəflərin müstəqilliyini azaldaraq "vahid hipertemanın struktur çərçivəsini yaradır. Əslində "olur" hissəciyi həm də MSB-də sintaktik paralelliyinin yaradıcısı kimi çıxış edir.

Elmi əsərlərdə qarşılaşdırma əlaqəsi sintaktik konstruksiyaya daxil olan tərəflərin müqayisəsi və ya qarşılaşdırılması, yəni bir-birinə əks fikirlər bir bütöv tərkibində nəzərə çatdırılır. Məsələn: "Asvan Said vilayətinin ahir şəhridür amma kiçirik şəhirdür, marmurdur...At ve balıq ve geyikler çokdur, hurmalıklar ziyadedür, amma ekinlik yoxdur, gidalari taşradan gelir (TZ.162a, 203)".

XIII-XVI əsr abidələrinin mürəkkəb sintaktik strukturunun təhlili zamanı məlum olur ki, dövrün əsərlərində MSB, yaxud mikromətn hissələri fikrin verilməsi üçün tez-tez müraciət edilən ifadə tərzidir. Bunların tabesiz mürəkkəb cümlə deyil, məhz MSB adlanması isə verilən nümunələrdən aydın olduğu kimi, bitkin fikri ifadə edən strukturun cümlə sərhədlərindən daha geniş olması ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Türk dillərinin diferensiasiyası və inteqrasiyası uzun əsrləri əhatə edir və bu prosesdə müxtəlif türk ədəbi dilləri formalaşmışdır. Bu inkişafı özündə əks etdirən dil nümunələri həm də dillərin funksional imkanlarını nümayiş etdirən əsas tarixi qaynaqlardır. Həmin əsərlər arasında elmi üsluba aid çoxsaylı nümunələr mövcuddur. Bu əsərlər orta əsr türk dillərində elmi üslubun inkişaf etdiyinin bariz nümunəsidir.

2. Türk dillərində aparıcı üslublardan biri olan elmi üslubun formalaşma və inkişaf tarixi öz spesifikliyi ilə seçilir. Elmi üslubun yaranıb formalaşmasında XIII-XIV əsrdən başlayaraq türk dillərində yazılmış izahlı lüğətlərin, eləcə də tibb, musiqi, nücum, riyaziyyat və başqa elmi əsərlərin yazılmasının mühüm rolu olmuşdur. Tarixi faktlardan aydın olur ki, bu əsərlər elmin inkişaf tarixini əks etdirməklə yanaşı, təfəkkür tərzinin ifadəsində və ardıcılığında, dilin leksik vasitələrinin seçilməsində konkret normalara əsaslanır və dilin digər üslub qatlarından bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

3. Norma və funksional dil bir arxistem təşkil edir. Dilin inkişafının müxtəlif mərhələləri üzrə funksional dillər və normalar sistemi bəzən fərqli mahiyyət kəsb etsə də bütünlükdə daxili qanunauyğunluğa malikdir. Bu baxımdan elmi üslubun normativliyində iki istiqamətdə inkişaf özünü göstərir. Türk dillərinin mərhələ üzrə ümumi normalaşmasına əsasən inkişaf edən elmi üslub eyni zamanda hər bir dilin daxili xüsusiyyətlərinə əsasən də normalaşmaya məruz qalır. Ümumi normalaşma XIII-XVI əsrlərdə türk dillərinin ümumi inkişaf meyarlarına əsaslanarsa da, dildaxili normalaşma fonetik, leksik və morfoloji aspektdən baş verir.

4. Tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərində elmi üslub XIII-XVI əsrlərdə ədəbi dil normalarına uyğun inkişaf etmiş və dil baxımından zəngin dil xüsusiyyətlərinə məxsus nümunələri yaranmışdır. Tibb, qrammatika, astronomiya, musiqi, tarix, riyaziyyat, nücum və s. elm sahələrinə aid həm tərcümə, həm də orijinal əsərlərin yazılması elmi üslubun müxtəlif qollarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Elmi

üslubun müxtəlif mikroüslublar üzrə fərqli xüsusiyyətlərə malik olması üslub daxili ayrılımların tamamilə reallaşdığına əsas göstəricisidir.

5. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun əsas səciyyəvi qollarından bir də leksikoqrafiya olmuşdur. Lüğətçilik dövrün leksik mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, bədii nümunələri, qrammatik məlumatları, xalqın gündəlik yaşam tərzinə aid ənənələri və s. əhatə edən zəngin məxəzdir. Leksikoqrafik nümunələr həm dilin lüğət tərkibini, həm də onun dövrün digər aparıcı dilləri ilə qarşılıqlı təsirini, dilin ifadə imkanlarının səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiqatlar göstərir ki, XIII- XIV əsrlərdə türk dili ərəb və fars dilləri ilə bərabər öz əksini tapmışdır. XV-XVI əsrlərdə isə türkcə izahlı lüğətlərin sayı artmış və lüğətlərin məzmun baxımından fərqliliyi isə regional mahiyyət kəsb etmişdir.

6. XIII-XVI əsrlər türk dillərində dilçilik üzrə yazılmış əsərlər müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. İlk mərhələdə lüğətlərin sonuna artırılan qrammatik məlumatların olduğu lüğət-qrammatika tipli əsərlər daha sonra tərcümə-dərslik tipli əsərlərlə əvəz olunmuşdur. Eyni zamanda XV-XVI əsrlər səyyah kimi gələn avropalı missionerlərin yazdıqları sorğu kitabçası şəklindəki qrammatika əsərlərinin də yazıldığı dövrdür. Bütün bu əsərlər qrammatika elminin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyə aid yazılmış qrammatikalarda ərəb qrammatika elminin izləri açıqca müşahidə olunur və hətta bəzi məqamlarda türk dillərinə aid olmayan, təsniyə, cins kimi qrammatik anlayışlara paralellər axtarılır ki, bu da əslində dövrün elmin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

7. XIV əsrdən başlayaraq türkcə tibb əsərlərinin yazılması bu sahədə elmi terminologiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, Anadolu mühitində tibb elminə aid yazılan çoxsaylı əsərlər tibb elminin inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirir. Dövrün mikroüslubları arasında tibb sahəsi ilə bağlı əsərlər yazı üslubunun sadəliyi, anlaşılıqlığı və milli terminlərin istifadəsinin çoxluğu ilə fərqlənir. XIV əsrin sonlarında və XV əsrin əvvəllərində tibbi əsərlərdə məzmun baxımından ümumi biliklər əhatə olmurdu, XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrdə isə tibbin müxtəlif

sahələrini (göz xəstəlikləri, cərrahlıq) əhatə edən əsərlərin yazılması elmi üslubun inkişafını və elmdaxili bölgünün sürətləndiyini əks etdirir.

8. Orta əsrlərdə türk dillərində riyaziyyatla bağlı yazılmış ilk elmi əsərlər XV əsrin sonlarına aiddir. Lakin bu əsərlərdə ərəb və fars dillərinin lüğət tərkibinin güclü təsiri hiss olunur. Ərəb və fars alınmaları, onların türk sözləri ilə birləşməsindən əmələ gələn hibrid terminlər və az sayda milli terminlər riyaziyyat əsərlərinin leksik tərkibinin geniş spektrli olduğunu göstərir. Riyaziyyat ilə bağlı əsərlərdə rəqəmlər və rəqəmlərlə bağlı anlayışları ifadə edən sözlər türk mənşəlidir, onlar ərəb və fars dillərindəki qarşılıqları ilə paralel şəkildə işlənmişdir. Bu dövrdə qələmə alınmış əsərlər riyazi təfəkkürün türk dillərində ifadəsinin bariz nümunəsidir.

9. Orta əsrlər elmi mühitində musiqi Ə. Fərabinin bölgüsünə əsasən riyazi elmlər sırasına aid edilmiş və bununla əlaqədar olaraq bu sahədə çoxlu əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlər ilk olaraq ərəbcə qələmə alınsa da, XV əsrdən Ə.Fərabî, N. Tusi, S.Urməvi kimi müəlliflərin əsərləri türk dillərinə tərcümə olunaraq, onlara şərh və haşiyələr yazılaraq türkdilli musiqi elminin əsasını qoymuşdur. Bu dövrdən musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı əsərlər əsasən Anadolu mühitində yazılmışdır. Bu əsərlər üçün mənbə kimi istifadə olunan ərəb və farsdilli əsərlərin təsiri ilə musiqi terminlərinin bu dillərdən eynilə qəbulu ənənə halını almışdır.

10. XIII-XIV əsrdən Türkünstanda inkişaf edən astronomiya elmi XIV əsrin sonlarından Anadolu mühitində intişar tapmışdır. Yazılmış əsərlərdən aydın olur ki, astronomiya elmi olduqca geniş qollara ayrılmışdır. Miqat elminə aid hesab dəftərləri, ümumi təbiət biliklərindən bəhs edən "Əcaibi-məxluqat", "Əcəbül-üccab" tipli əsərlər, yuxu yozmalarına aid təbirnamələr, yaxud da ayrı-ayrı astronomik cihazlar haqqında əsərlər fərqli dil xüsusiyyətinə malikdir. Müxtəlif türkdilli regionlarda qələmə alınmış əsərlərdə müəlliflərin istifadə etdikləri terminlərdə də müxtəliflik özünü göstərir. XI-XII əsrlərdə Türkünstanda yazılan əsərlərdə planet və ulduz adları türkmənşəli, XIV-XVI əsrlər Anadolu mühitində ərəb mənşəli terminlər üstünlük təşkil etmişdir.

11. Dövrün elmi üslubuna aid yazılmış əsərlərin lüğət

tərkibinə nəzər saldıqda aydın olur ki, XIV əsrdə qələmə alınmış əsərlərdə əski türkcədə işlənən əksər söz və ifadələr qorunub saxlanılmış, ərəb və fars alınmaları ümumi alınmalar səviyyəsində izlənilmişdir. Lakin XV-XVI əsrlərdə alınma terminlərdən istifadə nisbəti artmışdır. Tibb və astronomiya sahəsinə aid əsərlərdə ənənəvi ərəb və fars alınmaları ilə yanaşı, yunan və latın mənşəli terminlər də işlənmişdir. XIII-XIV əsrlərə aid qıpçaq və Xarəzm türkcəsi lüğətlərində qədim leksik layın qorunması ilə yanaşı, XV-XVI əsrlər çağatayca və osmanlıca qələmə alınmış lüğətlərdə əsasən alınmaların üstünlüyü leksik fondun əsrlərə və regional təsirlərə görə dəyişkənlik kəsb etdiyini əks etdirir.

12. XIII-XVI əsrlərə aid elmi üslub nümunələrində sözlərin leksik-semantik sahəsində baş verən dəyişmələr xüsusilə, müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlərdə eyni dil vahidlərinin omonim mənə daşması onların semantik sahə inkişafını əks etdirir. Bu hal təkcə milli sözlərdə deyil, alınma terminlərdə də müşahidə edilir. Dövrün elmi əsərlərində leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığının əsas istiqamətləri mənə daralması, mənə genişlənməsi, mənə dəyişməsi prosesləri nəticəsində baş vermişdir.

13. XIII-XVI əsrlərə aid türk dillərində yazılmış elmi əsərlərdə morfoloji üsul söz yaradıcılığının ən məhsuldar formasıdır. XIII-XVI əsrlərdə humanitar və təbiət elmləri, eləcə də, astronomiya, riyaziyyat, musiqi və s. elm sahələrində morfoloji yolla söz yaradıcılığı ümumişlək söz bazası əsasında inkişaf etmişdir. Belə terminlərin aktivliyi, alınma sözlərin milli düzəltmə sözlərlə əvəz olunması prosesi XIII-XIV əsrlərdə daha çox nəzərə çarpır. Bu dövr əsərlərində alınma sözlərin düzəltmə sözlərlə əvəz olunması müşahidə olunsada, XV-XVI əsrlərdə alınma terminlərin olduğu kimi qəbulu, yaxud da onların söz birləşmələri daxilində istifadəsinə üstünlük verilmişdir.

14. Dövrün elmi əsərlərinin leksik tərkibinin bir qismi birləşmələr şəklində işlənən dil vahidlərindən ibarətdir. Belə vahidlər həm türk dillərinin qrammatik strukturuna uyğun olaraq əmələ gələn söz birləşmələrini, həm də ərəb və fars dillərinin leksik qatının təsiri ilə

izafət forma və tərkiblərini əhatə edir. Tibbə, tarixə aid əsərlərdə türk dillərinə məxsus birləşmələr, dini və ədəbiyyata, riyaziyyata aid əsərlərdə izafət tərkibləri üstünlük təşkil edir. Dövrəlmə baxımından isə, XV-XVI əsrlərə aid elmi əsərlərdə izafət birləşmələrinin üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Beləliklə, elmi üslubun terminoloji bazasının formalaşmasında əsas sözyaratma üsullarından biri olan sintaktik üsul həm türk dillərinin daxili dil xüsusiyyətlərini, həm də, ərəb və fars dillərinin təsirini özündə əks etdirir.

15. XIII əsrdən XVI əsrə doğru irəlilədikcə qıpçaqca, osmanlıca, çağatayca, Azərbaycan və s. türk dillərinin ərəb və fars dilləri ilə sıx təması dövrün elmi əsərlərinin lüğət tərkibinə də təsir etmişdir. Türk dillərində əsərlərin yazılması artıq zamanın siyasi-sosial tələbi idisə, alimlərin terminlərdən istifadə zamanın dini-mədəni-elmi birliyindən doğan vahid islam təfəkkürünün nəticəsi idi. XI-XII əsrlərdən türk müəlliflərinin yazdığı ərəb və farsca əsərlərin XIII-XIV əsrlərdə tərcümələri, şərhləri, şərhlərə haşiyələri, orijinal müəllif əsərlərinin meydana çıxması, ikidilli, üçdilli lüğətlər hazırlanması türk dillərinin aparıcı dil olduğunu özündə əks etdirir. XV əsrdə klassikləşmə tendensiyasının yüksəlməsi lüğət tərkibində alınmaların geniş şəkildə işlənməsinə səbəb olsa da, türk dillərinin qrammatik strukturu bu sözləri mətn daxilində cilalamaq gücünə malik olmuşdur. Nəticə etibarilə bu alınmalar mətdaxili leksik vahid olma xüsusiyyətindən başqa mahiyyət qazanmamışdır.

16. Ümumi qrammatik kateqoriyalar türk dillərinin inkişaf tarixi boyunca öz sabitliyi ilə seçilsə də, onların ifadə vasitələrindəki regional və dövrü dəyişmələr yazılı əsərlər hesabına müəyyən edilir. Bu baxımdan XIII-XVI əsrlərə aid türkdilli elmi əsərlərin dili qrammatik quruluşun oğuz, qıpçaq və karluq mühitində ifadə imkanlarındakı fərqlilikləri əks etdirən ən mühüm qaynaqlardandır. Kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, şəxs kateqoriyalarının dövrün elmi əsərlərində istifadə qaydaları, qrammatika əsərlərində onlarla bağlı verilən izahlar və onların dillərarası spesifik işlənmə xüsusiyyətləri həm dövrün dil xüsusiyyətini diqqətə çatdırır, həm də nəzəri məsələlərə dövrün mütəxəssis yanaşmasını özündə əks etdirir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, qrammatik kateqoriyaların ifadə

vasitələrində əsas fərqlilik qrafik və fonetik səviyyədə özünü göstərir.

17. Dövrün elmi əsərlərində işlənən cümlə tipləri müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu əlamətlər XIII-XVI əsrlərdə müxtəlif türk dillərinin sintaktik quruluşunu əks etdirir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti elmi bilikləri əks etdirən faktların çatdırılması olduğu üçün belə mətnlərdə sual və nida cümlələri deyil, naqli və əmr cümlələr geniş şəkildə işlənmişdir.

18. XIII-XVI əsrlərə aid türkdilli elmi əsərlərin sintaktik quruluşunda mürəkkəb cümlə strukturları üstünlük təşkil edir. Dövrün əsərlərində işlənən mürəkkəb cümlələri 3 qrupda ümumiləşdirmək olar: 1. Tərkiblər əsasında formalaşan cümlələr; 2. Və bağlayıcısının köməyi ilə əmələ gələn cümlələr; 3. Budaq-baş cümlə strukturlu mürəkkəb cümlələr. Hər üç mürəkkəb cümlə strukturu əsərlərdə fərqli işlənmə tezliyinə malikdir. XVI əsr çağataycasında "ki" bağlayıcı budaq cümlələr, XIV əsr Osmanlı mühitində qələmə alınmış tibb əsərlərində tərkibli və ya bağlayıcılar vasitəsilə ardıcıl düzülən və kiçik mətn təəssüratı yaradan cümlələr işləkliyi ilə fərqlənir.

19. Dövrün əsərlərinin sintaktik quruluşu araşdırılarkən müəyyən edilmişdir ki, funksional semantik baxımdan mürəkkəbliyi ifadə edən feil tərkibli cümlələr türk dillərinin tarixi inkişafında aparıcı cümlə strukturlarından olmuşdur. Flektiv dillərə məxsus mürəkkəb cümlə modeli işləklilik qazanmadan öncə belə cümlə tiplərinin funksiyasını həyata keçirmiş tərkibli və ya transformlu cümlələr sonrakı mərhələlərdə də onlarla paralel şəkildə işlənmişdir. Həmin cümlə strukturları müasir türk ədəbi dillərinin əksəriyyətində, xüsusilə, şifahi nitqdə hələ də aparıcı mövqeyini qoruyur. Onların qrammatik baxımdan hansı cümlə növünə aid edilməsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, bu zaman universal qrammatik qaydalar deyil, türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğun əlamətlər əsas götürülməlidir.

20. XIII-XVI əsr abidələrinin mürəkkəb sintaktik strukturunun təhlili zamanı məlum olur ki, dövrün əsərlərində tabesiz mürəkkəb cümlələr mürəkkəb sintaktik bütöv mahiyyəti daşıyır. Bu cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlə deyil, məhz mürəkkəb sintaktik

bütöv adlandırılmasına səbəb isə belə strukturların bitkin fikri ifadə etmə sərhədlərinin cümlədən daha geniş olması ilə əlaqədardır. Elmi üsluba aid orta əsr əlyazma nümunələrində komponentlərarası durğu işarələri olmadığından fikirlər arasındakı sərhədi mətn daxilində intonasiya və ya bağlayıcı ilə müəyyən etmək olur. Bu zaman aydın olur ki, mürəkkəb cümlə sərhədi müəyyən elmi fikrin izahı zamanı kifayət etmir. Xüsusilə, tibb, coğrafiya və astronomiyaya aid əsərlərdə müəllif bir fikrin ifadəsi zamanı ardıcıl yazdığı şərhlər cümlə sərhədini aşır və nəticə etibarilə, kiçik mətn hissəcikləri formalaşır ki, bu da fikri oxucuya daha dəqiq və geniş şəkildə çatdırır.

21. XIII-XVI əsrlərdə türk dillərində elmi üslubun inkişafı əvvəlki dövrlərdən fərqlənir və ədəbi dilin funksional üslubları içərisində özünəməxsus əlamətləri ilə seçilən bir mərhələnin başlanğıcını qoyur. Bu mərhələdə yaradıcı qüvvələrin milli dilə və onun imkanlarına olan münasibəti professional xarakter daşıyır, elmi üslubun elmi-mədəni intibahın davamı və inkişafı kimi formalaşma və normalaşma prosesinə təsir göstərir.

Dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələr nəşr olunmuşdur:

1. XI-XIV yüzyıllar Türk dilləri sözlükbilimi// – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. №2, – s.66-74

2. XIV-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslub və onun əsas mənbələri// Akademik A.Axundovun 80 illiyinə həsr olunmuş “A. Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2017, – s.362-365.

3. XVI əsr elmi üslubu və “Müeyyəsirətul-ulum” əsəri//. – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2017. №1, – s.59-71.

4. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun normalaşması// “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri” (Ziya Bünyadov qiraətləri) mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: – 16-17 oktyabr, – 2017, – s.57-58.

5. Elmi üslub və türk dillərində elmi üslubun formalaşması tarixi// – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №3, – s.5-11

6. IX-XII əsrlər ərəbdilli türk elmi qaynaqlar//– Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2018. № 2(106), – s. 249-254

7. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun normalaşması//. – Bakı: Sivilizasiya, – 2018. №1, – s.274-280

8. История формирования научного стиля на тюркских языка// – Одеса: Науковий висник міжнародного гуманітарного університету. Серія філологія, – 2018. В. 32 том 2, – с.30-34

9. XIV-XVI əsrlərdə türkcə ilk qrammatika əsərləri və onların dili//Bəkir Çobanzadə-125. “Azərbaycan dili: dünən və bugün” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2018, – s. 240-244.

10. XIV-XVI əsrlər türk dillərində təbəət leksikası//– Bakı: AMEA Xəbərlər. Humanitar seriya, – 2018.№ 1, – s.221-227.

11. Orta əsrlər türk dillərində musiqi elmi və onunla bağlı terminlərin formalaşması// – Bakı: Terminologiya məsələləri.– 2018. №2, – s. 65-74.

12. The norma in the scientific style of the XIII – XVI centuries’ turkic languages.//Proceedings of International scientific practical conference “Topical problems of Kazakh linguistics”, dedicated to the 80th anniversary of the professor Bayinkul Kalievich Kaliyev, – Almaty: – 25th January, – 2019, – p.176-180.

13. Türk dillərində elmi üslubun formalaşması tarixi//. – Bakı: Türk dilləri araşdırmaları, – 2019. №1,– s.120-141.

14. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubun leksik xüsusiyyətləri//Müstəqillik illərində üslubların inkişafı və dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə istiqamətləri” Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 25 – 26 dekabr, – 2018, – s.43-47.

15. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma mənbələri//. Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir Dilçiliyin aktual problemləri beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı:– 6–7 iyun, – 2019, – s.255-259

16. Əd-dürrətül-mudiyyə fil luğatit-türkiyyə “adlı əlyazmalar və onların dil xüsusiyyətləri//– Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2019. №1, – s.100-107.

17. "Lügəti-Nemətullah" və orta əsr elmi üslubu// Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2019, – s.211-213.

18. Azərbaycan və türk dillərində bilimsel terminolojinin tarixi sınıflandırılması//14. Uluslararası Büyük Türk dili kurultayı, – Bakı: – 26–27 Eylül, – 2019, – s.528-533.

19. Kutadgu bilig'in terminoloji hazinesi və günümüz Azərbaycan dilində kullanım alanları//Yazılışının 950. Yılı anısına uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu, – Ankara: – 3–5 Ekim, – 2019, – s. 530-533.

20. Orta əsrlər türk dillərində riyaziyyat elmi üslubunun inkişafı// –Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2019. №2, – s.57-69.

21. Türk dillərin elmi üslubun tarixi qaynaqları/– Bakı: Elm, – 2019. – 200 s.

22. Предложение в научных произведениях в XIII-XVI вв.//Үлы дала тұлгалары: академик шора Сарыбаев және ұлттық тілтаным та ғылымы Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: – 2020, – с.111-115.

23. Orta əsrlər tarixi türk dilləri və onların dil xüsusiyyətləri// – Bakı: Əlyazmalar yanmır, –2020. №1, – s.148-155.

24. Orta əsrlər qıpçaq türkcəsi dil nümunələri//– Bakı: Dil və ədəbiyyat jurnalı, –2020. №1, – s.142-146.

25. XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi əsərlərdə cümlənin növləri//. –Bakı: Türk filologiyası, – 2020. №1, – s.43-50.

26. The development of sentence structure in XIII-XVI centuries Turkic languages//2nd international African conference on current studies, – Abuja: – 17– 18 october, – 2020, – p. 323

27. The structure of composite sentence in turkic scientific texts in XIV-XVI centuries.//International congress on social sciences, China to adriatic-XII, – Afganistan: – 23 – 24 october, – 2020, –p.3.

28. The structure of composite sentence in turkic scientific texts in XIV-XVI centuries //International congress on social

sciences, China to adriatic-XII. Full texts book, – Afganistan: – 23 – 24 october, – 2020, –p.29-33.

URL:https://967c5bd4-7a5f-4fd4-85a3-782b846503d9.filesusr.com/ugd/614b1f_a6b488b825444330bc8d11ebfd379aaf.pdf

29. Çağatay türkcəsində yazılmış elmi əsərlər və onların dil xüsusiyyətləri//– Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2020. №2, – s.344-350.

30. Orta əsrlər türkdilli əsərlərdə astronomik adlar// – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2020. №2, –s. 41 – 48.

31. The scientific style of the XIII – XVI centuries' Turkic languages//3. International New York Conference On Evolving Trends In Interdisciplinary Research & Practices,– New York: – 13– 15 November, – 2020, – p.140-143.

32. XIII-XVI əsrlər türk dillərində cümlə quruluşunun inkişaf tendensiyaları// –Bakı: BDU Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası, – 2020. № 4, – s.5– 11.

URL:<http://static.bsu.az/w1/24%2006%202021%20pdf/humanitar-4-2020.pdf>

33. Arabic scientific resources in the IX-XII centuries' turkic nations//– Germany: Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal Of World Of Turks, – 2020.Vol 12, No. 3,– p. 47-57.

URL:<http://diweltdertuerken.org/index.php/zfwt/article/view/1294/1294-6188-1>

34. Orta əsrlər elmi üslubda yazılmış əsərlərdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı// – Bakı: Terminologiya məsələləri, –2021. №1, – s.46-54.

35. The sentence structure of scientific works written in Turkic languages in XIII-XVI centuries//– İran: Applied Linguistic Research Journal, – 2021. 5(6), – s.27– 34.

URL:<https://alrjournal.com/jvi.aspx?un=ALRJ-49091&volume=5&issue=6>

36. XIII-XVI əsrlər türk dillərində elmi üslubda ləksik-semantik yolla söz yaradıcılığı// – Bakı: Türk filologiyası jurnalı, – 2021. № 1, – s.43-50.

37. Türk dillərində fiil terkipləri və cümle yapısının tarixi gelişimi// Uluslararası Türk dünyası Yunus Emre Sempozyumu, Pamukkale: –2021, –s.393-398.

38. Xarəzm türkcəsində yazılan əsərlər və linqvistik xüsusiyyətləri//– Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2021. №1, – s.62-67.

39. "Muqaddimatul-adab" written by Az-Zamakhshary and its main language features// Nizami Gencevi in the 880th year of his birth 1st World Culture, Science and Education Congress, – Ganja: – 2-4 July, – 2021, – p. 319-322

40. 14-16. Yüzyillarda türk dilinin bilimsel terminolojisində ləksik-semantik yöntemle sözcük oluşumu.//Yunus Emre'nin vefatının 700. yıl dönümü anısına düzenlenen "Uluslararası Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Oluşu Sempozyumu, Ankara: –12–14 Temmuz, –2021, – s. 56-58.

41. 14-16. Yüzyillarda Türk Dilinin Bilimsel Terminolojisinde Leksik-Semantik Yöntemle Sözcük Oluşumu// Emre'nin Vefatının 700. Yıl Dönümü Anısına Uluslararası Türkçenin Anadolu'da Yazı Dili Oluşu Sempozyumu, Ankara:12-14 Temmuz–2021, – s.151-161.

42. Suffixes derivatıng nouns from nouns in medieval Turkish language scientific works//4 th International European Conference On Interdisciplinary Scientific Research, – Warsaw: – 8–9 August, – 2021, –p.10.

URL:https://16e300a7-e9f6-4937-a7f0-793b8a4a3bf4.filesusr.com/ugd/614b1f_8fac27ac65a04d37b358c328fe10fc14.pdf

43. Формирование научного стиля на турецком и азербайджанском языках в XIV-XVI веках// – Москва: Современная наука. Серия гуманитарные науки, – 2021. – стр. 132-138

44. The semantic-structural changes of astronomical names in medieval period turkic scientific works// – Bursa: Uluslararası

Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, – 2021.Sayı: 10/3, – s.852-863.

45. Orhun yazıtlarından 13.-16.yy. bilim eserlerinde astronomi terimlerinin gelişimi// Bilge Tonyukuk anısına IX. Uluslararası Türk dili kurultayı, Ankara: –27-30 Eylül, –2021, – s.144.

46. Orhun yazıtlarından 13-16.yy. bilim eserlerine astronomik terimlerin gelişimi// IX uluslararası Türk dili Kurultayı. Bilge Tonyukuk Anısına. I cilt. Ankara: –27-30 Eylül, –2021, – s.917-924.

47. Lexical-semantic word formation in scientific terminology of the turkic languages in XIII-XVI centuries// – Czech: AD ALTA Journal Of Interdisciplinary Research,– 2021.September, – p.94-97.

URL:

http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/papers/A_15.pdf

48. Orta esrlər türk dillərində elmi üslubun inkişafı/–Ankara: Akçağ yayımları, – 2021. – 220 s.

49. XIII-XVI əsrlər türk dillərində alınma terminlər//– Bakı: Əlyazmalar yanmır–2021. №2, – s.153-160.

50. XI əsr türk terminlərinin XIV-XVI əsrlər elmi üslubuna aid əsərlərdə semantik inkişafı// “Kashgarli Mahmud” international science, culture and education congress (Dîvânu lugâti't-türk - 950), Bakı: – March 26-27, – 2022, – s.234-235.

51. The vocabulary of scientific works in the 13th - 16th centuries Turkic languages// – Italy: Annali-d'Italia, – 2022. № 31, p.86-89.

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “5” iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 1.07.2022
Kağızın formatı: 60x84 16¹
Həcm: 83 467 işarə
Tiraj: 100